

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ
(İSLAM MEZHEPLERİ TARİHİ)
ANABİLİM DALI

EZÂRİKA’NIN DOĞUŞU VE GÖRÜŞLERİ

Yüksek Lisans Tezi

Metin GÖNEN

Ankara-2006

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ
(İSLAM MEZHEPLERİ TARİHİ)
ANABİLİM DALI

EZÂRİKA’NIN DOĞUŞU VE GÖRÜŞLERİ

Yüksek Lisans Tezi

Metin GÖNEN

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Sönmez KUTLU

Ankara-2006

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	i
KISALTMALAR	iii
ÖNSÖZ	iv

GİRİŞ	1
Metot ve Kaynaklar Hakkında	1
Makalat Geleneğinde Ezârika'nın Takdim Sorunu	7

I. BÖLÜM

HARİCİLERİN FIRKALARA AYRILMA SÜRECİ	11
Ezârika'nın Doğuşuna Kadar Hariciler	11
Temel Harici Görüşler	24
Haricilerin Fırkalara Ayrılması	27

II. BÖLÜM

EZÂRİKA' NIN DOĞUŞU	32
Nafi. b. el-Ezrak' ın Doğduğu ve İçinde Yaşadığı Ortam	32
Nafi. b. el-Ezrak' ın Hayatı	34
Nafi. b. el-Ezrak' ın Emevilerle Olan İlişkisi	35
Nafi. b. el-Ezrak' ın Abdullah b. Zübeyr İsyanına Desteği	36
Nafi. b. el-Ezrak' ın İsyanı	38
Nafi. b. el-Ezrak' ın Görüşleri	40

III. BÖLÜM

NAFİ b. el-EZRAK SONRASI EZÂRİKA	42
Ezârika ile İlişkili Şahıslar	42
Ezârika İsyanları	44
Ezârika'nın Yayıldığı Bölgeler	47
Ezârika'nın Haricilikteki Yeri	49

IV. BÖLÜM

EZÂRİKA' NIN GÖRÜŞLERİ	51
1. İtikadi Görüşleri	51
a) Küfür	51
b) İman-Amel	51
c) Büyük Günah	52
d) Ehl-i İslam	52
e) Ehl-i Kitap	52
f) Peygamberlik	52
g) Kaade	52
h) Takıyye	53
i) İsti'raz	54
2. Siyasi Görüşleri	54
a) Dar-ı İslam ve Daru' l-Harb	54
b) Hicret	55
3. Fıkhi Görüşleri	55
a) Recm	55
b) Kazf	55
c) El Kesme	55
d) İctihad.....	56
e) Hayızlı Kadın	56
 SONUÇ	 57
KAYNAKÇA	59

KISALTMALAR

age.	: adı geçen eser
agm.	: adı geçen makale
agt.	: adı geçen tez
AÜİFD.	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
DİBY.	: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları
Hızr.	: Hazırlayan
İA.	: İslam Ansiklopedisi
Krş.	: Karşılaştırma
Nşr.	: Neşreden
TDVİA.	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
thk.	: tahkik
tkd.	: takdim
trz.	: tarihsiz
vd.	: ve devamı
yay.	: yayınevi

ÖNSÖZ

İslam tarihinde hicrî I. asır önemli bir yer işgal eder. Çünkü sonraki asırlarda ortaya çıkan toplumsal ve fikrî yönelimler, kendilerine hep bu dönemi referans almışlardır. Şüphesiz hicrî I. asrın en önemli olaylarından biri “Haricî Hareketi”dir. İtikadî nitelikli ilk farklılaşma olan Haricî hareketi hiçbir fırka yokken ortaya çıkmıştır. Halbuki ondan sonra gelen fırkalar, hep bir başkasına muhalefet ederek ortaya çıkmışlardır. Bu kadar önemli bir fırka olmasına rağmen, Haricîler hakkında ve özelde, Haricî fırkaların en kalabalık ve en güçlü kolu olan Ezârika üzerinde fazla bir araştırma yapılmamış olması bizi bu konuda araştırma yapmaya sevketmiştir.

Ezârika’yı araştırmak isteyişimizin diğer bir sebebi de, Ezârika’nın son lideri olan Katarî b. Fûcae’nin (79/698) ölümüyle tarih sahnesinden çekilmesine rağmen gerek ortaya çıkış süreci ve gerekse görüş olarak: Kur’an-ı ön plana çıkarma, Kur’ana dayalı bir sosyal yapı oluşturma, şiddete başvurma gibi konularda Tekfir ve’l-Hicre ve diğer çağdaş, siyasi-dini hareketlerin Ezârika ile benzerlik arz etmesi, bu tür akımları sağlıklı bir şekilde tahlil edebilmenin yolunun Ezârika’nın etraflı bir şekilde ortaya konulmasıyla mümkün olabileceğini göstermiştir. Haricî ileri gelenlerinin daha ziyade “makale” türünden yazdıkları yazıların günümüze ulaşmaması ve Haricîlerin kendi yazarları tarafından kaleme alınmış eserlerinin olmaması, araştırmamız için önemli engellerden birisidir. Bu sebeple, onlarla ilgili bilgileri daha çok umumi tarihler, belde tarihleri ve ilimler tarihiyle ilgili eserler, kelim ve mezhepler tarihi kitapları, edebiyat tarihleri ve konuyla ilgili monografilerden temin etmeye çalıştık.

Tez konumun belirlenmesinde ve konunun araştırılması sırasındaki katkılarından dolayı Prof. Dr. Hasan ONAT’a ve çalışmamın her aşamasında fikir ve eleştirileri ile kaynak teminindeki yardımlarından dolayı danışmanım Prof. Dr. Sönmez KUTLU’ya teşekkürü bir borç bilirim.

Metin GÖNEN

GİRİŞ

a) Metot ve Kaynaklar Hakkında

“Ezârika’nın Doğuşu ve Görüşleri” konusunu tez olarak çalışmamızın amacı, ilk ortaya çıkan mezhep olan Haricîlerden ayrılarak, Nafî b. el-Ezrak’ın önderliğinde teşekkül eden Ezarika’nın, doğuşu, teşekkülü, görüşleri ve Haricilikle ilişkisini araştırmak ve ortaya koymaktır. Çünkü Ezarika, şiddet eylemleriyle tarihe damgasını vuran, kendilerinden sonrakiler arasında da tartışma yaratacak görüşlerin ilk mümessili olmayı başaran bir topluluktur.

Araştırmamızda metot açısından dikkat etmeye çalıştığımız hususlar şunlardır:

Araştırmalarda doğru bilgiyi elde edebilmek ve varılmak istenen amaca ulaşabilmek için belli bir yolun izlenmesi gerekmektedir.¹ İlmî gerçeklere ulaşmak için araştırmacının alan bilgisi yanında, inceleyeceği konuya uygun metot ve tekniklerin bilgisine de sahip olması gerekir.² Her bilim dalının kendisine ait olan bir bilimsel metodu olduğu gibi³ İslam Mezhepleri Tarihinin de kullandığı kendine has bir metodu vardır. Bu metodun hedefi şöyle formüle edilmiştir: “Fikirlerin ne zaman, hangi şartlarda, nerede ortaya çıktıklarını ve kimler tarafından nerelerde benimsendiğini tarafsız bir gözle ve ilmi araştırma esasları doğrultusunda ortaya koymaktır.”⁴ Dolayısıyla İslam Mezhepleri Tarihi araştırmalarında “Deskriptif (Betimsel) Metot” esas alınmak durumundadır. Ezârika’nın ne zaman, hangi şartlarda, nerede doğduğu, geliştiği ve yayıldığı tam bir tarafsızlık anlayışı içerisinde ve tasviri bir metot izlenerek ortaya konulmaya çalışılacaktır. Çünkü bilimsel çalışmalarda objektif olmak esastır.

Bir fikir, mezhep veya inanca taraftarlık karışırsa, insan ilk önce kendisine uygun olan, kendisine daha anlamlı gelen haberleri kabul eder. Bu durum düşünmeye ve haberi tenkit süzgecinden geçirmeye mani olur, araştırmayı yanlış noktalara

¹ Bilgeseven, A. Kurthan, *Sosyal İlimler Metodolojisi*, İstanbul 1982, 3.; Türkdogan, Orhan, *Bilimsel Değerlendirme ve Araştırma Metodolojisi*, İstanbul, 1989, 169.

² Aslantürk, Zeki, *Sosyal Bilimler için Araştırma Metot ve Teknikleri*, İstanbul 1995, 13.

³ Köprülü, Fuad, *Edebiyat Araştırmaları*, Ankara 1999, 3-6.

⁴ Kutlu, Sönmez, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, Ankara 2000, 27.

sürükler.⁵

Ayrıca “mezhepleri kendi kaynaklarından, kendi iddialarına göre objektif (tarafsız) bir şekilde ele almak gerekir”⁶ ilkesinden hareketle Ezârika'yı çalışırken kaynak seçiminde kaynakların karşılıklı muhasebesine, eserlerin özelliklerine, kaynaklık değerine ve yazıldığı dönemin göz önünde bulundurulmasına dikkat edilmiştir.⁷

Rivayetlerde ileri sürülen tarihi fikirler ve iddialar olduğu gibi alınmamış onlar üzerinde “derinleşerek”, geçmişte bıraktıkları izler araştırılmaya çalışılmıştır. Fikirler ve iddiaların siyasi ve sosyal yansımaları tespit edilmeye çalışılmıştır.⁸ Bunlar, zaman ve mekan açısından ele alınarak “Fikir-Hadise irtibatı”⁹ çerçevesinde değerlendirilmeye özen gösterilmiştir. Toplumda ne zaman yankı bulmaya başladığı ve zaman içinde geçirdiği evreler araştırılarak fikirlerin iz takibine gayret edilmiştir.¹⁰ Belli fikirleri, görüşleri ve belli siyasi ve sosyal olayları anlamamızda ve çözümleyebilmemizde bize ışık tutacağı ümidiyle “şahıslar üzerinde derinleşmek” ilkesine de bağlı kalınmıştır.

Araştırmamızda, otantik bilgiye ulaşmak için birinci elden kaynaklar esas alınarak konu ile ilgili ulaşabileceğimiz eserleri incelemeye gayret gösterdik. Ancak Harici ileri gelenlerinin daha ziyade “makale” türünden yazdıkları yazılar günümüze ulaşmadığından Haricilerle ilgili bilgileri şu kaynaklardan elde etme yoluna gittik.

a) Tarihi Eserler: Bunlar, Siyer ve Megazi, İslam Tarihi ve Futuhat kitaplarından oluşmaktadır. Bunların başında, Taberi (310/922), Belazuri (279/892), Minkari (212/827) ve Halife (240/854)'nin eserleri gelmektedir.

Bu eserlerde bir meselenin değişik şekillerde anlatılmasına şahit olunduğu gibi

⁵ İbn Haldun, *Mukaddime*, Çev. Z. Kadiri Ugan, İstanbul 1990, I/183.

⁶ Mezhep hareketleri incelenirken dikkat edilmesi gereken hususlar için bkz., Hasan Onat, Ethem Ruhi Fırlı'nın Yeri, ders notları, 236-254.

⁷ Fırlı, Ethem Ruhi, “İslam Mezhepler Tarihi Araştırmalarında Karşılaşılan Bazı Problemler”, Uluslararası Birinci İslam Araştırmaları Sempozyumu, İzmir (1985), 370 vd.

⁸ Hizmetli, Sabri, “İtikadi İslam Mezheplerinin Doğuşuna İctimai Hadiselerin Tesiri Üzerine Bir Deneme”, AÜİFD, 26 (1983), 665.

⁹ Onat, Hasan, *Emeviler Devri Şii Hareketleri ve Günümüz Şiiliği*, Ankara 1993, 1, Düceyli, Muhammed Rıza, *Fırkatu'l-Ezarika*, Necef 1973, 8.

¹⁰ Bir fikrin ait olduğu zaman dilimini tespit etmek ancak onun toplum içindeki yansımalarını ortaya çıkarmakla mümkündür.

aynı meselenin tamamıyla birbiriyle çelişen bir şekilde ele alındığını görmekte mümkündür. İlk döneme ait bilgileri ihtiva eden bu eserlerde, bazen bölge ağırlıklı bilgiler bulmak da mümkündür. Özellikle tarih kitapları, Ezârika hareketinin ortaya çıkışı, gelişimi, akideleri ve savaşlarını en ayrıntılı biçimde ele alan eserlerdir. Bunlardan bazıları şunlardır:

-el-Minkari, Nasr b. Müzahim (212/827): Eserinin adı “Vak’atü Sıffin”dır. Kendisi şii bir alimdir. Sıffin savaşını ve tahkimden sonraki olayları şia açısından teferruatlı bir şekilde ele alır.

- ed – Dineveri, Ahmed b. Davud Ebu Hanife (28/895): Eserinin adı “Kitabü Ahbarı’t-Tıval”dır.

b) Edebi Eserler: Bunların başında, Cahız (255/868), İsfehani (356/966) ve Müberred (285/898)’in eserleri gelmektedir.

Bu eserler, siyasi ve dini nitelikli grupların amaç ve gayelerinin arkasında yatan gerçekleri açığa çıkarmaya yarar. Bunlardan bazıları şunlardır:

-Ebu’l Abbas el-Müberred (285-898): Eserinin adı “el-Kamil fi’l – Luga ve’l-Edep’tir. Nafi b. el-Ezrâk’ın risalelerine yer verir. Ezârika hakkında bilgi barındıran en geniş kaynaklardan biridir. Eserinde Ezârika hakkında en ince ayrıntılara büyük bir dikkatle değinmiştir. Ezârika’yı sadece dini, siyasi ve edebi yönden değil akide ve toplumun genel tabiatı açısından da incelemiştir. Ancak onun verdiği bilgiler, Ezârika’nın Kirman’da bölünmesiyle sonlanır.

- Ahmed b. Muhammed b. Abdi Rabbihi (328-939): Eserinin adı “el-İkdu’l-Ferid”dir. Bu eserde Ezârika hakkında birçok bilgiye ve Nafi’nin risalelerine ulaşmak mümkündür. Ancak malzemesinin çoğunu Müberred’in “el-Kamil” adlı eserinden almıştır.

-Ebu’l Ferec el-İsfehanî (356/967): Eserinin adı “Kitabu’l Egani” dir. Diğer kaynaklarda bulunmayan yeni rivayetleri ve Ezârika’nın edebiyatı, akideleri ve savaşları hakkında bilgi mevcuttur. Ancak o da malzemesinin çoğunu Medaini ve Halid b. Haddaş’tan almıştır.

- İbn-i Ebi'l Halid el-Medaini (622/1125): Eserinin adı “Şerhû Nehcû'l-Belâğa”dır. Malzemesinin çoğunu Müberred, Taberi ve İsfahanî'den almıştır.

c) Nesep, Tabakat ve Vefeyat Eserleri: Bunların en önemlilerini, İbn Sa'd (230/844), Halife (240/854), İbn Hazm (456/1232), İbnu'l Esîr (630/1232) ve İbn Hallikan (681/1282)'ın eserleri oluşturur.

Bu eserler kişilerin neseplerinin ve hayat hikayelerinin çeşitli yönleriyle ele alındığı kaynaklardır. Bunların bazıları şunlardır:

-es-Semanî (562/1166): Eserinin adı “el-Ensab”tır. Diğer kaynaklarda bulunmayan bilgileri bulmak mümkündür.

- İbn Hallikan (681/1282): Eserinin adı “Vefeyâtü'l- Ayan”dır. İbn Hallikan'ın bu eserinde önemli bilgiler bulmak mümkündür. Ancak o önemli Ezârika olaylarını anlatırken büyük hatalar yapmıştır.

d) Makalat Türü Eserler: Bu eserlerin içerisinde yer alan bilgilerin ve içeriğinin ne denli sağlıklı olabilceği hakkında çeşitli yorumlar yapılmıştır.¹¹

Makalat türü eserler bir yönüyle kaleme alındığı dönemin ilmi tartışmalarıdır. Bu tartışmalarda kimi zaman uslûp yönünden hatalar tespit edilse de burada fikirlerin karşılıklı mücadelesi vardır. Bunlardan bazıları şunlardır:

- Ebu'l Hasan Ali b. İsmail el-Eş'ari (324/956): Eserinin adı “Makalatu'l İslamiyyin ve İhtilafi'l-Musallin”dir. Eş'ari, bu eserinde Ezârika'nın görüşlerini kısaca anlatır. Ancak verdiği bilgilere diğer kaynaklarda rastlanılmaz.

- el- Bağdadi, Abdülkahir b. Tahir b. Muhamed (429/1037): Eserinin adı “el-Fark beyne'l-Fırak”tır. Ezârika ile ilgili diğer kaynaklarda rastlanılmayan yeni ve önemli bilgiler bulmak mümkündür. Bağdadi, bu eserinde Ezârika'yı merkeze alan bir bölüm ayırmıştır.

- İbn Hazm (456/1063): Eserinin adı “el-Fasl fil-Milel ve'n – Nihal” dir. İbn Hazm'ın bu eserinde Ezârika hakkında bilgiler bulmak mümkündür.

¹¹ el-Bağdadi, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, Çev. E. Ruhi Fırlı, İstanbul 1991, XIII-XXXI.

- Ebu'l – Muzaffer el-İsferayini (471/1078): Eserinin adı, “et-Tabsir fi'd-Dîn ...’ dir. Ezârika’nın liderleri, savaşları ve akideleri hakkında yeni bilgiler bulmak mümkündür.

- el-Cahız (255/869): Eserinin adı “el-Beyan ve't Teybîn”dir. Eserinde Ezârika’nın risaleleri ve hutbeleri yer alır. Verdiği bilgiler diğer kaynaklarla çelişmez. Bu yüzden değerli bir eserdir.

İslam tarihçileri tarafından bize kadar intikal ettirilen bütün yayınlanmış eserlerdeki Hariciliğe ait rivayetler, çok olduğu kadar birbirine zıttır. Bu rivayetlerin çoğu bize, Havaric’in dışındaki muhtelif akidelere mensup ve onlara kısmen veya tamamen düşman yazarlarca intikal etmiştir. Bir Haricî tarafından Hariciliğin doğuşuna dair yazılan ilk eser Yemen’in Kalhat’ından bir İbazi Harici olan el-Kalhati’dir. Eserinin adı “el-Keşf ve'l – Beyan”dır.

Tarihi kaynaklarda Ezârika ile ilgili bilgiler, bize ulaşmayan konuyla ilgili doğrudan yazılmış kaynaklardan alınmıştır.

Ezârika ile ilgili bize ulaşmamış eserler şunlardır:

1) Ebu Mihnef Lut b. Yahya el-Ezdi (157/773-774):¹² Ezârika ile ilgili önemli bir eseri vardır. Eserinin adı “Kitabû Hadisû'l Ezârika”dır.¹³ Fakat bu kitap kaybolduğu için bize ulaşamamıştır. Taberi’nin rivayetlerinden anlaşıldığına göre Ebu Mihnef bu eserde Ezârika’yı ilk gelişiminden sonuna kadar anlatmıştır. Ezarika’nın tarihini siyasi ve askeri olarak ikiye ayırmıştır. İbn-i Asam el-Kufi “el-Futuh” adlı eresinde İbn-i Heysem’in, Haricileri, ortaya çıkışından ihtilaflarına kadar ayrıntılı biçimde anlattığını dile getirir.

2) Heysem b. Adî (207/822): Eserinin adı “Kitabu'l Havaric”tir. Ancak bu eser de bize ulaşmamıştır.¹⁴ Heysem bu kitabında Ezârika’ya büyük bir bölüm ayırmıştır.¹⁵

3) Ebu'l Hasan Ali b. Muhammed el-Medaini (215/830): Basra ve civar

¹² İbnu'n-Nedim, *el-Fihrist*, Neşr. G. Flugel, Beyrut 1964, 93.

¹³ İbnu'n-Nedim, *el-Fihrist*, 93.

¹⁴ İbn Kesir, Ebu'l-Fida İsmail b. Amr, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, Kahire 1932, VII-VIII, 306.

¹⁵ el-Cahız, *el-Beyan ve't Tebyin*, thk. Abdüsselam M. Harun, Kahire 1984, I, 347, Düceyli, *Fırkatu'l-Ezarika*, 10.

bölgelerdeki olayları yakından bilen ravilerin en iyilerinden biri olduğu için yazdıkları büyük öneme haizdir. Belazuri'nin rivayetlerinden anlayışılıyor ki el-Medaini'nin kitabı Ezârika hakkında yazılan kitapların en geniş ve doğrusudur. Bu yüzden Belazuri'nin rivayetlerde tenakuza düştüğü zaman onun görüşünü tercih ettiği tarihi kaynaklarda geçmektedir.

4) Halid b. Haddaş (223/837-838): Eserinin adı “Kitabu'l Ezarika ve Muhelleb'in Savaşları”dır.¹⁶ Haddaş bu eserinde Ezarika'nın görüşlerini, savaşlarını ve özellikle Muhelleb'in önderliğinde olan savaşları anlatır. Bu kitap bize ulaşmadı ama ondan sonraki tarihçiler için (İbn-i A'sam, Ebü'l Ferec, el-İsfahanî) kaynaklık etti.

5) Vehb b. Cerir (227/841-842):¹⁷ Belazurî ve İbn-i A'sam'ın zikrettiklerine göre Ezarika konusunda o da makaleler yazmıştır.¹⁸ Özellikle askeri yönden ele alarak Ezarika'yı incelemiştir.

6) Ebu'l Hasan Ali b. el-Hüseyin b. Ali el-Mesûd (346/957): Ezarika'dan bahseden üç kitabı vardır. “Ahbaru'z – Zaman”, “Evsat”ve “el-Makalat”tır.

7) Yusuf b. Muhammed b. İbrahim el-Ensârîyyu el-Beyyâsi (652/1254): Eserinin adı “el-A'lam”dır. Ezarika ile ilgili önemli bilgiler barındırmaktadır.

Ezarika ile ilgili bize ulaşan eserler şunlardır:

1) Halife b. Hayyat (240/854-855): Eserinin adı “Tarih”dir. Önemli Ezarika olaylarını anlattığı bir kitabı vardır. Ancak malzemesinin çoğunu Ebu Ubeyde, Medaini ve Vehb b. Cerir'den almıştır.¹⁹

2) Ahmed b. Yahya b. Cabir el-Belâzuri (279/892): Eserinin adı “Ensabu'l Eşraf”tır. Eserde Ezârika hakkında ayrıntılı ve yararlı bilgiler bulmak mümkündür. Belazuri, Ezarika'yı sadece askeri ve siyasi yönden değil diğer yönleriyle birlikte kapsamlı bir şekilde ele almıştır.

¹⁶ İbnu'n – Nedim, *el-Fihrist*, 109.

¹⁷ İbnu'n – Nedim, *el-Fihrist*, 108.

¹⁸ el-Belazuri, *Ensabu'l-Eşraf*, thk. Muhammed Bakır el-Mahmudi, Jerusalem 1936-38, VI, 34.

¹⁹ Halife b. Hayyat, *Tarih*, thk., Ekrem Ziya el-Ömeri, Riyad 1985, 311 vd., Düceyli, *Fırkatu' l-Ezarika*, 11.

3) Muhammed b. Cerir et-Taberî (310/922): Eserinin adı “Tarihû’r-Rusul ve’l-Muluk’tur. Ezarika hakkında diğer kaynaklarda rastlanılmayan bilgilere ulaşmak mümkündür. Taberi, özellikle İran ve Irak bölgeleri haberlerine geniş yer vererek Ezarika’yı siyasi ve askeri yönden ele almaya gayret göstermiştir.

4) İbn-i A’sam el-Kufi (314/926):²⁰ Eserinin adı “el-Futûh’tur. Ezarika hakkında ayrıntılı ve yararlı bilgiler bulmak mümkündür. Ezarika hakkında bilgi veren en geniş kaynaklardandır. Malzemesini çoğunlukla Ebu Mihnef, Medaini, Heysem b. Adi ve Vehb b. Cerir’den almıştır.

5) İbnu’l Esîr Hasan İzzeddin Ali b. Ebi’l Kerem Muhammed el-Cezerî (690/1233): Eserinin adı “el-Kamil fi’t Tarih”tir. Malzemesinin çoğunu Taberî’nin eserinden almıştır.

6) İbn-i Kesîr (774/1372): Eserinin adı “el-Bidaye ve’n-Nihaye”dir. Ezarika hakkında az bilgiye rastlanır ve bunları da Taberî’den nakletmiştir.

7) İbn-i Haldun (808/1405): Eserinin adı “Kitabu’l-İber ...”dir. O da malzemesini Taberî’nin eserinden aldığı için yeni bir bilgi yoktur.

b) Makalat Geleneğinde Ezarika’nın Takdim Sorunu

Makalat gelenekleri içinde Haricilerin diğer fırkalardan farklı olarak ortaya koydukları en önemli görüş, Halifenin ancak serbest ve sağlıklı bir seçimde başa gelebileceği ve seçime Müslümanların bir kısmının değil hepsinin katılması gerektiğidir.

Haricilerin, bu denli demokratik bir yaklaşımı zamanımızdan çok önce benimsemiş olmaları çok ilginçtir. Çünkü, yaşam tarzlarının, alışkanlıklarının, davranışlarının vs. ... bu şekilde bir yaklaşım sergilemelerine yol açmaması gerekir. Ancak onlar, günümüzde uygulanmaya çalışılan böylesine demokratik ve çağdaş bir yaklaşımı, bağnazlıkları, kendileri dışındakilere aşırı deredece sert davranmaları,

²⁰ Brockelmann, Carl, *Tarihu’l – Edebi’l – Arabi*, Ar. Çev., thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamit, Mısır 1964, V, 318.

kapalılıkları... sebebiyle gelişterememişler ve kendileri dışındakileri etkileyememişlerdir.

Haricilerin Makalat gelenekleri içinde şia'ya cephe aldıkları en önemli konu imamet ve hilafet meselesidir. Onlara göre halife olma hususunda bütün Müslümanlar eşittir. Hiç kimsenin kimseye bu konuda üstünlüğü yoktur.

Onlar imam olacak kişide bilgi, adalet, şecaat, tedbir, siyaset, dini şartlara riayet gibi vasıflar aramışlardır. Irk, renk, dil, aile ve kabile asabiyeti aramamışlardır. Dolayısıyla imamın yalnızca Kureyş'ten ve Haşimilerden olmasını tanımayıp, imamlık vasıflarını taşıyan herkesin hatta Habeşli bir köle dahi olsa, imam olabileceğini kabul etmişlerdir. Ama onlar bu demokratik idare tarzlarını bütün İşlam cemaatlerine kabul ettirmişlerdir ki bu da iki sebebe dayanır:

Birincisi: İşlam Cemaatlerine karşı (kendilerinden olmayan) aşırı derecede sert ve mataassıp davranmış olmaları.

İkincisi: Haricilerin bedevi hayat tarzına saplanıp kalmış olmalarıdır.

Haricilerin diğerkırkalardan farklı olarak öne çıkan özelliklerinden en önemlisi güzel konuşmalarıdır. Onlar ikna usullerini bilen ve son derece soğukkanlı insanlardı. Hasımlarının karşısında heyecana kapılmazlar ve kendilerini düşünce açısından kaybetmezlerdi. Onlar, bu özelliklerini tartışırken her zaman kullanmışlardır. Onların fasih konuşmaları ve akıcı bir dil kullanmaları hem savaşta taraftarlarına cesaret kazandırarak, onları harekete geçiriyor hem de hasımlarını etkisi altına alarak korkuya kapılmalarına sebep oluyordu.

Onlar, her zaman keskin zekalı, hazır cevaplı idiler. Bu sayede düşmanlarıyla gayet güzel bir şekilde tartışmışlardır. Tartışmayı mücadele etmeyi, şiir ve edebi metin okumayı çok severlerdi. şiir ravileri, tarihçiler ve edebiyat tenkitçileri Haricilerin edebi kabiliyetlerinin üstünlüğü, şiir, hutbe ve mektuplarının fesahat ve belağatı konusunda söz birliğı etmişler, mana doğruluğı ve maksatı ifade etme gibi özelliklerinden dolayı onların örnek metinlerini muhafaza etmeye gayret göstermişlerdir. Hatta muhalifleri, farklı görüşler taşıyan Harici gruplarının düşüncelerini ortaya koyarken onları meşhur etme endişesini taşımalarına rağmen

edebi meziyetlerini kabullenmekten de geri kalmamışlardır.

Haricilerin diğer fırkalarca en çok eleştirilen görüşü büyük günah meselesidir. Onlara göre her büyük günah küfürdür. Muhafiflerin yurdu küfür yurdudur ve günah işleyen herkes ebedi olarak cehennemde kalacaktır.²¹

Mürchie, Haricileri bu konudaki fikirlerinden dolayı fasıklıkla suçlamıştır.²²

Haricilere göre iman, farz kılınan bütün iyilikleri, kalple, dille ve diğer organlarla yerine getirmek veya taatlerin bütünü olarak tanımlanmıştır.²³

Hadis taraftarları, Mu'tezile ve Şia da aynı görüşü paylaşmaktadır.²⁴

Haricilerin, ameli imandan bir cüz olarak gördükleri için günah işleyeni direk İslam dairesi dışına atmaları, Ezarika'nın daha da ileri giderek muhaliflerinin müşrik olduğunu, kendilerinden olmayan bütün Müslümanların kim olduklarına bakılmaksızın kadın ve çocukları da dahil hepsinin öldürülmesi gerektiğini ve her şeylerinin kendilerine mübah olduğunu dile getirmesi diğer makalat geleneklerince en çok eleştirilen konu olmuştur.

Mesela Hariciler, tahkime razı olduğu için Şia'yı mü'min kabul etmezlerken, Şiilerde halifeye isyan ettiklerinden dolayı Haricileri mü'min saymazlar. Özellikle İmamiyye ve Zeydiyye fırkaları Hz. Ali'ye karşı savaşan Basralıların, Şamlıların ve Haricilerin fasık kafirler oldukları ve bundan dolayı, ebedi cehennemde kalacakları konusunda ittifak etmişlerdir.²⁵

Hariciler mürtekib-i kebir-i ya kafir ya müşrik ya da münafık olarak kabul ettiklerinden, büyük günah işleyenin öldürülmesine hükmetmiştir. Onlara göre kişiye mü'min demek için kalbin tasdiki yeterli değil, fiil gereklidir.

Havaric, büyük günah işleyeni kafir-fasık, Mürchie mü'min-fasık, Şia nimet

²¹ el-Eş'ari, *Makalatı'l - İslamiyyin* ..., thk. Helmut Ritter, Wiesbaden 1980, 871.

²² el-Eş'ari, *Makalat*, 871.

²³ Kutlu, Sönmez, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, Ankara 2000, 75.

²⁴ el-Eş'ari, *Makalat*, I, 140.

²⁵ el-Bağdadi, *Evailu'l-Makalat*, Tebriz 1363, 43.

kafiri-fasık, Hasan Basri ise münafık-fasık diye isimlendirir.²⁶

Haricilerin büyük günah hakkındaki görüşlerine en sert tepki Mürcie'den geldi. Mürcie, amelin imandan bir çüz olmadığını bundan dolayı da büyük günah işlemenin imana zarar vermeyeceğini belirterek Haricî anlayışı reddetmiştir. Ezarika, Haricilerden ayrılan ilk fırka olarak ortaya attığı görüşler itibariyle özellikle büyük günah meselesinde, gerek diğer makalatlarca ve gerekse Haricilerden ayrılan diğer gruplarca aşırı şekilde tenkide maruz kalmıştır. Genelde Haricilerin özelde Ezarika'nın bu denli sert ve aşırı görüşler ortaya atmalarının sebebi delillerin esas manası üzerine yoğunlaşmak yerine hep zahirine bağlı kalmalarıdır. Onlar kendilerine yöneltilen eleştiriler karşısında kendilerini savunmak için hep Kur'an'ın zahirine bağlı kalmışlar, gerçek maksadını araştırmamışlardır. Mezheplerini aşırı derecede savunarak, bazen de hadisler uydurup bunları Resulullah'a nisbet etmişlerdir. Onların bu denli kendi görüşlerine saplanıp kalmalarının nedeni, kökeni itibariyle çöl bedevisi olmaları ve kültürel düzeylerinin meydana gelen yeni sosyal şartların gereklerine intibak sağlamada yeterli olmayışdır.

²⁶ İbn Murtaza, *Tabakutu Mu'tezile*, thk. S.D. Wilzer, Beyrut 1961, 38.

I. BÖLÜM

HARİCİLERİN FIRKALARA AYRILMA SÜRECİ

1. Ezârika'nın Doğuşuna Kadar Haricîler

Haricîliğin doğuşunu hemen hemen bütün tarihçiler, Sıffîn Savaşı sırasında meydana gelen hakem olayının ortaya çıkmasına bağlamışlardır.²⁷ Buna göre Havâric, hakem tayinini kabul etmesinden dolayı Ali b. Ebu Talib'den ayrılanların meydana getirdiği bir fırkadır.²⁸ Haricîliğin doğuşu tarihçiler tarafından böyle bir olaya bağlansa da Haricîliğin tahkim olayı üzerine bir anda ortaya çıktığını söylemek, Haricîliğin teşekkülünü hazırlayan süreci ve koşulları göz önüne almamak demektir. Dolayısıyla Haricîliğin menşeiini Hz. Osman'ın 35/656 yılında şehit edilmesinden önceki zamana kadar götürmek daha isabetli olur.

Hz. Osman muntazam teşkilatla idare edilen, her tarafta intizam ve asayiş hükümleri olan bir devletin başına geçmişti.²⁹ Cömertliği, zenginliği, yumuşak huyluluğu ve tevazusuyla tanınan Hz. Osman'ın devrinde ortaya çıkan karışıklıklarda selefi Hz. Ömer kadar dirayetli olamayışı ve bilhassa seleflerinin icraatının aksine kureyşin ileri gelenlerini her hususta serbest bırakışı ve izinsiz dışarıya çıkmalarına aldırmayışı, fitnenin çıkışındaki amillerin başlıcalarından biridir.

Hz. Ebubekir ile başlayan idarenin kureyşleşmesi süreci Hz. Osman ile yönetimin Emevileştirilmesi sürecine dönüştü.³⁰ Hz. Osman, devlet yönetiminde kendine bağlılığı sağlamak ve huzuru korumak için Kureyş asabiyetini körüklemiş, idareci seçerken Emevililik unsuruna ağırlık vermiştir.³¹ Taif'e sürülmüş olan Mervan'ın babası el-Hakem b. el-As'ı Medine'ye getirterek kendisine Beytü'l Mal'dan yüzbin dirhem, oğlu el-Haris'e Medine çarşısının, "uşr" unu vermesi; Mervan b. el-Hakemi özel katibi yapması ve İbn Ebi Şerh'e İfriki vilayeti gelirin "humus" unu tahsis etmesi, sefere iştirak etmeyen bazı yakınlarına harp ganimetleri

²⁷ İrfan, Abdülhamit, *Dırasat fi'l-Fırak ve l-Akaidi' l-İslamiyye*, Bağdat 1967, 67.

²⁸ el-Kalamavi, *Edebu'l Havaric fi'l-Asri'l Emevi*, Kahire 1945, 2.

²⁹ Şibli, *İslam Tarihi (Asr-ı Saadet)*, çev. Ömer Rıza Doğrul, İstanbul 1928, V, 12.

³⁰ İbn Sa'd, *Tabakatu' l-Kübra*, Beyrut 1958, III, 64.

³¹ Şibli, *İslam Tarihi (Asr-ı Saadet)*, V, 281-282.

dağıtırken hisse ayırması, Ehl-i Bedr'in paylarını kısması, Hz. Ömer'in tayin ettiği bazı sahabiye valilik vazifelerinden alarak yerlerine kendi yakın akrabalarından olan Abdullah b. Amir, el-Velid b. Ukbe ve bilhassa Abdullah b. Sad b. Ebi şerh gibi Müslümanların nefretini kazanmış olanları tayin etmesi bu yakınlığın örneklerindendir. Ayrıca onun Hac esnasında Mina' da seleflerinin aksine namazı iki yerine dört rekat kıldırışı, Mushaf'ı yakıtılarak İbn Mesud ve Ubeyy b. Kab' kıratlarını yasaklayışı; Ehl-i Bahreyn ve Uman halkını, zekat malları satılınca kadar mal satmaktan men edişi, Medine otlağını develer için verışı, kendini ve Muaviye'yi tenkid eden Ebu Zerri' l-Ğifari'yi Rebeze'ye sürmesi, Ammar b. Yasir'i dövdürmesi, Muhacir ve Ensar'la istişare'yi terk edişi gibi icraatları Hz. Osman açısından olumsuz bir tutum olarak topluma yansımıştır. Devlet idaresinin Emevilerce işgal edilmesi, İslam öncesi Emevi-Hâşimi çekişmesini gün yüzüne çıkarmış³² ve Hz. Osman'a karşı Hz. Ali de olmak üzere büyük bir muhalefetin oluşmasına yol açmıştır. Hatta çevrede onun bu tutumundan dolayı öldürülmesi gerektiğine dair görüşler yoğunluk kazanmıştır.³³ Nihayet Hz. Osman'a karşı olanlar onu 49 gün süren muhasaradan sonra hicretin 35. yılında şehit ettiler.³⁴ Öldürmeye gelenler 1000 kişiden oluşuyordu. Medine'de ise 40.000 kişi vardı. Öldürülen Halifenin defni sırasında 4-7 kişi vardı.³⁵ Bütün bunlar Medine'nin Hz. Osman'ın öldürülmesine razı olduğunu gösterir ve defni sırasında çok az insanın bulunması da bunu kanıtlar mahiyettedir.

Halife Hz. Osman'ın şehit edilişine son derece üzülen Hz. Ali ve diğer ashab, Mescit'de toplanarak yeni halife seçimine giderler. Ali b. Ebi Talib'e teklif edilen hilafeti o, orada bulunan Talha ve Zübeyr'e teklif eder; fakat ısrarlar üzerine bey' atı kabul eder. Bey' attan sonra halka: "Benden öncekilere bey' at edildiği gibi bana da bey' at ediniz.... İmama istikamet, teb'asına da itaat gerektir; bu bey' at umumidir" şeklinde bir konuşma yapar. Hz. Ali'yi bekleyen en önemli mesele Hz. Osman'ın katillerinin bulunması ve cezalandırılması idi. Halife Ali b. Ebi Talib'in, Osman b. Affan'ın katillerini cezalandırmak istediği şüphesizdir. Ancak ortada bir değil, sayıları binleri aşan ve Medine'ye hakim bir isyancı grup vardır. Özellikle Muaviye, Hz.

³² İbn Sa'd, *Tabakatu' l-Kübra*, V. 36.

³³ et-Taberi, *Tarihu'l-Ümem ve' l-Müluk*, thk. M. Ebu'l Fazl İbrahim, Beyrut trz.

³⁴ İbn Sa'd, *Tabakatu' l-Kübra*, III, 31.

³⁵ el-Ya'kubi, *Tarih*, Beyrut 1960, II, 153.

Osman'ın katillerinin bulunması ve cezalandırılması konusunda Hz. Ali'ye karşı yoğun bir propaganda girişiminde bulunmuştur. Halife olduktan sonra Hz. Ali'den valilik isteyen Talha ve Zübeyr isteklerinin olumsuz karşılanması üzerine ondan izin alarak Mekke'ye gittiler ve orada Hz. Ali'ye zorla biat ettiklerini söylediler.³⁶ Onların planları Muaviye'nin desteğiyle Hz. Ali'yi devirmektir. Onlara göre Hz. Ali'den sonra ikisinden biri halife olmalıydı.³⁷ Hz. Osman'ın kanından Hz. Ali'yi sorumlu tuttular ve Hz. Âişe ile birlikte 600 kişilik bir askeri birlikle Basra'ya hareket ettiler.³⁸ Talha, Zübeyr ve Hz. Âişe'nin bu tutumları onların Hz. Osman'dan yana oluşlarından değil, Hz. Ali'ye karşı oluşlarından kaynaklanır. Çünkü Hz. Osman yanlarında öldürülmesine rağmen, Talha ve Zübeyr hiçbir müdahalede bulunmamışlardır.³⁹

Cemel savaşından önce ne Hz. Âişe'nin ne de Hz. Ali'nin bu konuda verilmiş kat'i kararları vardır. Nitekim iki ordu Basra yakınlarında karşı karşıya geldikleri zaman Hz. Âişe insanların arasını ıslah için geldiklerini söylerken Hz. Ali de onlara uyuyordu. Mesela, Hz. Ali'nin askerlerinden biri, ona savaşa geliş sebeplerini sorduğunda o, "Eğer kabul ederlerse, sulh ve sükun üzerinde anlaşmak istiyoruz" demiştir. Bu anlayış üzerine karşılıklı müzakerelerle durum memnuniyet verici bir şekilde devam ederken, 14. Cemâziyelâhir 36/9. Aralık 656 Perşembe günü, taraflar ne olduğunu bilmeden birbirine girer ve aniden kızışan savaşta, bir tarafta Hz. Ali'nin, karşı tarafta da Hz. Âişe'nin "durunuz, Osman'ın katillerine lanet olsun" nidaları savaşın gürültüsü içinde kaybolur gider ve neticede iyi bir harp tekniğine sahip olan Hz. Ali savaşı kazanır; Talha ve Zübeyr de dahil pek çok Müslüman ölür. Cemel'i takiben ölümleri bizzat gömen Hz. Ali, Basra'ya girmeden önce, ordusuna yağmadan sakınmalarını ve kimseye dokunmamalarını emrettikten sonra, Beytü'l-Mal'daki paraları ve harp meydanında ele geçen silahları dağıtmış, kadınlara ve çocuklara esir muamelesi yapılmayacağını bildirmiştir. Kendisine "kanları helal olanların, malları niçin helal olmaz? diye itiraz edildiğinde o, "Ümmü'l-Mü'minin'in hissenize düşmesine hanginiz razı olursunuz" deyince susmuşlardır. Savaş Hz. Ali'nin lehine sonuçlanmasına rağmen esas galibiyeti Muaviye kazanmıştır. Çünkü

³⁶ İbn Sa'd, *Tabakatu'l-Kübra*, III, 41.

³⁷ İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-Tarih*, Mısır 1965, III, 107-122.

³⁸ İbn Kuteybe, *el-Mearif*, thk. Servet Ukkâş, Kahire 1981, 90

³⁹ İbn Sa'd, *Tabakatu'l-Kübra*, V, 37.

bu olay Muaviye'nin Hz. Ali'ye karşı yalnız olmadığını kanıtlamıştır.⁴⁰ Cemel Savaşı sonucu Talha ve Zübeyr de dahil olmak üzere birçok Müslüman şehit olmuştur.

Hz. Ali Basra'yı alarak kendisine karşı harekete geçenlerin işini bitirdikten sonra, Suriye'yi kendisine karşı tam manasıyla hazırlamış olan Muaviye meselesini çözümlmek üzere hazırlıklara başladı. Hz. Ali Medine'de bey'atı kabul ettiği zaman gönderdiği mektuptan sonra, Cemel savaşının sonunda da Cerir b. Abdullah'ı Muaviye'ye bey'at etmesi için yeniden göndermiştir. Fakat bu bir işe yaramadı. Muaviye yardımına sığındığı Amr b. el-As'ın tavsiyelerine uyarak halkı doğrudan doğruya kendi hilafetine çağırmaktan vazgeçip, Ali'yi Osman'ın katillerinden sorumlu tutmuş ve Şamlılara “eğer Ali'ye bey'at ederseniz sizi buradan çıkarır” diyerek kışkırtmıştır. Siyasi yöntemlerle Muaviye meselesini halledemeyeceğini anlayan Hz. Ali bu sorunu askeri yöntemlerle çözmeye karar verdi. Sonuç olarak iki ordu Sıffin'de karşılaştı. Savaş Leyletu'l-Herif denilen 8-9 Safer 37/8-9 Temmuz 657 Perşembeyi Cuma'ya bağlayan gece sabaha kadar” bütün şiddeti ile devam etmiş ve Hz. Ali, şöhretli kumandanı el-Eşter vasıtasıyla Muaviye'nin ordusuna son ve öldürücü darbeyi vurmak ve hatta ümitlerini yitiren Muaviye savaş meydanından kaçmak üzere iken imdadına Mısır Fatihi, Amr b. el-As yetişmiş ve hileye başvurmuştur. Muaviye tarafı, Kur'an nüshasını mızraklarının ucuna takarak, karşı tarafa Kur'an'ın hakem olmasını teklif etti.⁴¹ Bozulmaya, hatta hezimete giden Muaviye ve ordusunun yaptığı bu fiilin, Hz. Ali bir hile olduğunu anladı ama “oldukça disiplinsiz ve mutaassıp dindar” kimselerden oluşan ve Hz. Ali'nin ordusundaki ön saflarında çarpışan Kurra'nın öncülük ettiği bir grup barış yapılması konusunda onu öldürmekle tehdit ettiler.⁴² Böylece Hz. Ali hakeme razı olarak Muaviye'nin de haklı olabileceğini zımnen de olsa kabul etmiş oldu.

Hakeme razı olması için halifeye baskı yapan grup onun kendi temsilcisini seçmesine de izin vermediler ve Ebu Musa el-Eşari'yi temsilci seçtiler.⁴³ Muaviye'nin hakemi ise Amr b. As idi. Tahkim antlaşması imzalandıktan (13 Safer 37/31 Temmuz 657) veya (17 Safer 37/4 Ağustos 657) sonra hakeme razı olması için

⁴⁰ el-Minkari, *Vak'atü Sıffin*, thk. Abdüsselam Harun, Kahire 1962, 74.

⁴¹ el-Minkari, *Vak'atü Sıffin*, 478-479.

⁴² el-Minkari, *Vak'atü Sıffin*, 478-479.

⁴³ Wellhausen, Julius, *el-Havaric ve's-Şia*, Arap çev. Abdurrahman Bedevi, Kahire 1958, 14.

halifeye baskı yapanlar, tekrar Muaviye ile savaşa devam etmek istediler ama Hz. Ali bunu kabul etmedi.⁴⁴

Eş' as b. Kays, anlaşma metnini aldı ve Hz. Ali'nin askerleri arasında okumaya başladı. Benu temim kabilesinin bulunduğu yere gelince "Urve b. Udeyye" "Allah' in işinde hakeme mi başvuruyorsunuz? Hüküm, ancak Allah'ındır" diyerek Eş' as'a saldırdı. Bunun üzerine çoğunluğunu Kurrâ'nın oluşturduğu grup Hz. Ali'nin ordusundan ayrıldı. Bunlar, Allah'ın işinde insanların hüküm vermesine karşı çıktıklarını belirterek, "Hüküm ancak Allah'ın" sloganını benimsediler. Böylece Haricî hareketi başladı.

Sıffin savaşı sonunda Şamlılardan kırkbeşbin, Iraklılardan yetmişbin kişi öldürüldü. Hakemler takriben 37/658 yılı Ramazan ayının sonunda Dumetu'l Cendel'de karşılaştılar ve daha sonra 38/659 yılı Şaban ayında Ezruh'da toplandılar. Bu ayın sonunda da Amr ikinci hilesiyle Hz. Ali'nin tahttan indirilmesi yolunda büyük hilesini yaptı. Hakemler, Allah'ın kitabı, yetmediği yerde Resulünün sünneti ile hükmetmek üzere Dumetu'l-Cendel'de ayrıldıkları zaman, Hz. Ali'de yanındakilerle birlikte Kufe'ye çekildi. Fakat Hz. Ali'nin ordusunun çoğunluğunu teşkil eden Temim kabilesinden bir grup Hz. Ali'ye tevbe etmesini önerdiler. "Eğer tevbe edersen seninle birlikte oluruz" dediler.⁴⁵ Hz. Ali'den olumsuz cevap alınca Küfe'ye girmeyerek Harura'da toplandılar.⁴⁶ Orada kendilerine, Sıffin'de Hz. Ali'nin ordusunun sol kanat komutanlığını yürütmüş olan Şebes b. Rib'i et-Temimi'yi askeri komutan, Abdullah b. el-Kevva el-Yeşkuri'yi de namaz kıldırmak üzere imam seçtiler ve idareyi ellerine aldıktan sonra, Umur'u İslamiyyenin şura yoluyla icra edileceğini, bey' atın Allah' a olduğunu ve iyiliğin emredilip kötülüğün yasaklanacağını münadilerle ilan ettiler. Daha sonra Nuhayle'ye geçerek, başlarına Abdullah b. Vehb er-Rasibi'yi seçtiler.⁴⁷ Hz. Ali barışçıl bir yoldan problemi çözmek için Abdullah b. Abbas'ı onlara gönderdi. İbn Abbas'ın etrafını saran Haricilerle onun arasında meydana gelen tartışma aynen şu şekildedir:

İbn Abbas: Emirü' l-Mü'minin'e kızmanızın sebebi nedir?

⁴⁴ Wellhausen, Julius, *Arap Devleti ve Sukutu*, çev. Fikret Işıltan, Ankara 1963.

⁴⁵ İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-Tarih*, III, 173.

⁴⁶ İbnü'l-Cevzi, *Telbisu İblis*, Mısır 1928, 91.

⁴⁷ el-Eş'ari, *Makalatu'l-İslamiyyin ve İhtilafi'l-Musallin*, thk. Helmut Ritter, Wiesbaden 1980, 124.

Havaric: Ali mü'minlerin emiri idi. Fakat Allah'ın kendisine verdiği bu hilafet libasından vazgeçerek tahkimi istedi.

İbn Abbas: Hz. Peygamber bile, Hudeybiye anlaşması imzalanırken, Kureyş müşriklerinin “eğer seni Allah'ın Resülü olarak tanısaydık, elbette seninle bozuşmazdık” demeleri üzerine kendi “Resulullah” unvanını sildirmişti. Sonra sizin caiz sayılamayacağını söylediğiniz tahkim hakkında Allah şöyle dedi: Ey mü'minler! İhramlı iken avı öldürmeyin, sizden bile bile onu öldürene, ehli hayvanlardan öldürdüğü kadar olduğuna içinizden iki adil kimse hükmedeceği ...”⁴⁸ Allah bu konuda yine şunu buyurmuştur: “Karı kocanın arasının açılmasından endişelenirseniz, erkeğin ailesinden bir hakem ve kadının ailesinden de bir hakem gönderin, bunlar düzeltmek isterlerse Allah onların aralarını buldurur...”⁴⁹

Havaric: Seni dinledik: Şimdi de sen bizim delillerimizi dinle ve bizimle seni gönderen arasında hakemlik yap! İbn Abbas peki dedi.

Havaric: Hac için ihramlı iken birini öldüren birinin, bu hareketi yasaklamayan bir kimsenin hakemliğini istemesine rıza gösterilebilir mi?

İbn Abbas: Hayır

Havaric: Peki o halde Ali, Müslümanların kanını dökmek Allah tarafından yasaklanmış bir fiil olduğu halde, bu fiili meşru, mütecavizlerle dövüşmeyi gayri meşru sayan ve üstelik Allah' la Peygamberin düşmanlarına sadakata başlayan birini, dini bir meselede nasıl hakem olarak kabul etti? Esas itibariyle tahkim doğru olsaydı bile, Ali başka şekilde inananları, Allah'ın dini bir meselesi üzerinde hakem olarak kabul etmek; mü'minlerin şehid edilmelerine göz yummak, Allah ve Resulünün düşmanlarına bağlanmaya başlamakla, zaten hak yolundan çıkmış oluyordu.

Gelelim Ebu Musa meselesine..., o, kararsız bir adam değil miydi? o, mütecavizlerle savaşmayı gayri meşru sayıp halkı savaşmaktan vazgeçirmedi mi?

İbn Abbas: Evet

⁴⁸ 5. Maide, 95.

⁴⁹ 4. Nisa, 35.

Havaric: Peki öyleyse Ali, böyle bir adamı, nasıl hakem olarak tayin edebildi? Ali böyle yapmakla ihramlı iken öldürdüğü avın kıymeti üzerinde, böyle bir fiile izin veren birinin hükmünü kabul eden bir adama benzemektedir. Ayrıca Amr b. el-As , mü'minlerin kanlarını dökmeyi meşru bir hareket saymadı mı? Allah'ın ve Müslümanların düşmanlarına iltihak etmedi mi?

İbn Abbas: Evet. Bundan dolayı da siz, Ali ile uyuşamadınız.

Havaric: Kur'an-ı Kerim'deki ayete gelince ... “Eğer karı-kocanın arasının açılmasından endişelenirseniz, erkeğin ailesinden bir hakem, kadının ailesinden de bir hakem gönderiniz ...”⁵⁰ buyuruluyor. Şimdi farzet ki Yahudi veya Hristiyan bir kadınla evlenmiş bir Müslüman var ve bunların aralarında bir geçimsizlik doğmuştur. Böyle bir olayda gerek Yahudi gerek Hristiyanın inanmadıkları İslam hukukuna göre hüküm vermeleri için Yahudi ve Hristiyan davet etmek caiz midir?

İbn Abbas: Hayır.

Havaric: Öyleyse Ali, Müslümanların kanlarının dökülmesi Allah tarafından yasaklanmış olduğu halde, kan dökmeye müsaade eden ve düşmanlarımızla birleşen Amr b. el-As'ın hakemliğini, nasıl kabul edebildi? Bize karşı bu tip bir anlaşmanın tamamlanmasının ve yerine getirilmesinin caiz olabileceği şeklinde ifade ettiği Hz. Peygamber ile kafirler arasındaki , daha sonra feshedilmiş olan anlaşma meselesine gelince... nitekim aynı şekilde kible önce Kudüs iken, sonra Kabe'ye çevrildi. Başlangıçta şaraba müsaade edilmişti; fakat daha sonra yasaklandı...

Beraet (Tevbe) Suresinde Allah, Hz. Peygamberi kafirlerle herhangi bir anlaşmaya girişmekten menetmiş ve şöyle buyurmuştur. “Allah'tan ve Peygamberinden, kendileri ile anlaşma yaptığınız müşriklere kat'i bir ihtar'dır...”⁵¹ Böylece Tevbe suresi, putperestlerle olan bütün anlaşmaların bozulmasını emretmiş ve Hz. peygamberi de, Allah'ın kelamını işitebilmeleri şartıyla kendisinden himaye elde etmeye çalışanlar müstesna, müşriklere herhangi bir emniyet ve rehin bağışlamaktan menetmiştir. Keza Allah şöyle buyurmuştur. “Ey inananlar! Doğrusu

⁵⁰ 4. Nisa, 35.

⁵¹ 9. Tevbe, 1-2.

puta tapanlar pistirler, bu sebeple, bu yıldan sonra Mescid-i Haram'a yaklaşmasınlar..."⁵²

Allah, kendi Resulünü müşriklerle herhangi bir anlaşmaya girmekten menettikten sonra ve böyle bir faaliyeti Beraet Suresinde hukuk dışı ilan ettikten sonra, hiç imsenin bunu bu tarzda yapmasına müsaade etmemiştir. Bu durumda senin adamın bu mesele hakkında ne diyebilir? Eğer o, müşriklerle yapılmış anlaşmaların yerine getirilmesini, hala caizmiş gibi telakki ediyorsa, kendisine Mescidi Aksa'yı kible edinsin ve iptal edilmiş şer'i hükümlere uysun!

Ey İbn Abbas! Şimdi senin adamının bize karşı bir delil olarak ileri sürdüğü Hz. Peygamberin müşriklerle andı meselesine, ancak bu kadar izin verilmekte olduğunu düşünmez misin? Mütecavizlerle savaşmanın, tıpkı zina eden kadınla erkeğin kamçılanması ve hırsızın elinin kesilmesini öğretişi gibi, Allah'ın kullarına öğrettiği Hududullah'tan biri olduğunu, bilir misin?

İbn Abbas : Evet.

Havaric: Farzet ki zina yaptığı veya hırsızlık ettiği ve çaldığı şey isbat edilmiş bir adam var. Müslümanların imamı ona, hırsızlık için tayin edilmiş cezayı zorla kabul ettirmek ister; ve fakat o, Allah'ın emrine boyun eğmeyi reddeder. Müslümanlardan bir grup da suçluyu, kendisine tatbik edilmek istenen bu cezaya çarpılmaktan korumak için ayaklanırlar. Böylece o hırsız, onların arasında tehlikeden kurtulmuş olur. Şimdi Müslümanların bu insanlarla savaşması, şer'i değil midir?

İbn Abbas: Evet.

Havaric: Düşün ki Müslümanlar, her iki taraftan birçok kurban verilinceye kadar, onlarla döğüştiler. O vakit Müslümanlara, kendi tarafları için bir hakem tayin etmelerini ve ayrıca kendilerince tayin edilen bir hakemle birlikte tahkime başvurmalarını ve neticede hakemlerin verecekleri karar her ne olursa olsun kabul etmeyi teklif ettiler. Şimdi onların verecekleri kararı kabul etmek Müslümanlar için şer'i olur muydu? Eğer onlar, adaletsiz bir şekilde hükmetselerdi ve Hududun terkin emretselerdi, Müslümanlar için bunu kabul etmek ve onu, Hududu terk edenler ve

⁵² 9. Tevbe, 28.

buna sımsıkı yapışanlarla çarpışmayı şer'i farzetmek doğru olur muydu?

İbn Abbas: Müslümanların bu tarzda hareket etmelerine müsaade edilmemiştir ki...

Havaric: Öyleyse biz, Allah'ın dini üzerinde, zina eden kimse ve hırsız hakkındaki emirlerinde olduğu gibi kendileriyle döğüşmek Allah'ın Hududundan biri olduğu halde, mütecavizlerle savaşımayı gayri meşru sayan biri ile nasıl olur da hakem usulüne baş vurabiliriz? İnsanın Allah'ın hüküm verdiği herhangi bir şey üzerinde seçme hakkı yoktur...

Havaric'in Abdullah b. el-Abbas'la münazaraları bu şekilde devam eder. Görülüyor ki Hariciler, İbn Abbas'ın gerek Kur'an'dan gerek Hz. Peygamber'in hayatından verdiği delilleri, kendi görüşlerine uygun bir biçimde değiştirerek, İslamiyetin bu konudaki İbn Abbas tarafından dile getirilen görüşlerini istikametlerine uydurma yoluna gitmişlerdir.

Bu tartışmadan sonra Hz. Ali, Ziyad b. en-Nadr'a⁵³ liderlerinin kim olduğunu sorar. Ondan Yezid b. Kays el-Erhabi olduğunu öğrenince, onun çadırına gider, iki rekât namaz kıldıktan sonra ana hatlarıyla onlara şu konuşmayı yapar:⁵⁴

"Öyle bir noktada bulunuyoruz ki, burada felah bulan ahirette de felah bulacaktır. Bu noktada sözünü hakka isabet ettiremeyen ise, ahirette daha fazla kör ve yolunu şaşırmış olur." Bundan sonra onlara liderlerini sordu ve İbnu' l-Kevva cevabını alınca, ona hitaben: Bize karşı huruc'unuzun sebebi nedir? dedi, ve aralarında şöyle bir konuşma geçti:

İbnu'l-Kevva: Sıffin savaşında hakeme razı olmanız.

Hız. Ali: Size karşı Allah'ı şahit tutuyor ve hatırlatıyorum, içinizde tahkimi benden daha fazla beğenmeyen birini biliyor musunuz? Onlar Mushaf'ı kaldırdıkları zaman siz, Allah'ın Kitab'ına uyalım, dediğinizde ben size, "onları ben sizden daha iyi bilirim; onlar din ve Kur'an dostu değildirler; onlarla arkadaşlık etmiş biriyim, çocukluklarını ve yetişkin hallerini bilirim... bu bir hiledir.. dediğimde

⁵³ et-Taberi, *Tarih*, I, 3352.

⁵⁴ et-Taberi, *Tarih*, I, 3352.

beni reddedip onu kabul edinceye kadar beni zorlamadınız mı? Sonra ben her bakımdan mutlu olarak hakem tayin etmedim. Kur'an'ın dirilttiğini diriltmek, öldürdüğünü öldürmek şartıyla hakem tayin ettik. Eğer Kur'an'ın hükmüne uymazlarsa, onlarla aramızda bir bağ kalmaz.

İbnu'l-Kevva: Sen bize, (İslam) kanı üzerinde insanların hakem tayin edilmesini kabul edip etmediğini söyle bakalım.

Hiz. Ali: Biz insanları değil Kur'an'ı hakem tayin ettik. Kur'an ise sayfalara yazılmış bir kitaptır ve kendi kendine konuşmaz. Onunla insanlar konuşur ve ondan insanlar hüküm çıkarır.

İbnu'l-Kevva: Peki niçin muayyen bir müddet tanıdın?

Hiz. Ali: Bilmeyenler bilsin ve bilenler de bu işi düşünüp hazırlansınlar ve belki de bu sulh sırasında Allah bu ümmeti ıslah eder, diye...

İbnu'l-Kevva: Söylediklerinde haklısın; fakat tahkimi kabul etmekle biz büyük bir günaha girdik ve bunun için de tövbe ettik. Sen de Allah'a tövbe et, af dile, sana dönelim!

Hiz. Ali: Ben her günahıtan dolayı Allah'a tövbe ederim, af dilerim.

Bu konuşma üzerine Haricilerden altı bin kişi, onunla beraber Küfe'ye geri döndü. Bu dönenler arasında el-Ahnef b. Kays, Şebes b. Rib'i, Ebu Bilal Mirdas b. Udeyye ve İbnu' l-Kevva da bulunuyordu.⁵⁵ Küfe'ye yerleştikten sonra Hiz. Ali'nin tahkimden rücu ettiğini ve onu dalalet olarak gördüğünü yaymaya başladılar. Bu söylenti üzerine Hiz. Ali'ye gelen Eş' as b. Kays: "Ey Emiru' l-Mü'minin! Halk senin tahkimi dalalet ve bu meselede ısrarı küfür olarak gördüğünü söylüyor"⁵⁶ deyince Hiz. Ali, Küfe'de halka hitap ederek dedi ki: "Benim tahkimden caydığımı söyleyen yalan söylemektedir; onu dalalet olarak gören de dalalettedir."

Bu söz üzerine camiden çıkıp giden Havaric'e, gene onlarla konuşmak üzere Abdullah b. Abbas'ı gönderdi. Abbas'ı ikram ve saygıyla karşılayan Havaric arasında

⁵⁵ el-Belazuri, *Ensab*, 193a.

⁵⁶ el-Müberred, *Kamil*, 943.

devamlı namaz kılmaktan alınları çatlamış, elleri ve dizleri deve dizleri gibi nasırlaşmış, temiz elbiseli⁵⁷ kimseler vardı. İbn Abbas onlara birçok deliller ileri sürerek nasihat etti. Hz Ali'nin haklı; hakemler adaletle karar veremezlerse dahi Ali b. Ebi Talib'in hilafete Muaviye ve başkalarından daha layık olduğunu bildirince, iki bin kadarı ona uydu ve geride dört bin kişi kaldı. Kalan Haricîler ise Nehrevan' da toplandılar ve görüşlerinde direndiler. Halifenin gönderdiği mektubu cevaplandırان Abdullah b. Vehb, cevabi mektubunda Hz. Ali'ye "...senin günahın tahkimin yapılmasına rıza gösterdiğin için hakemlerin günahından daha büyüktür"⁵⁸ diyerek ondan tevbe etmesini istemiştir. Bu, her bakımdan sert ve kesin kararlı mektup üzerine Haricîlerden ümidini kesen Hz. Ali, Şamlılar üzerine yürümeyi tasarlarken, Haricîlerin sırf kendi görüşlerini paylaşmadı diye ashaptan Abdullah b. Habbab b. el-Eret'i⁵⁹ ve hamile karısını öldürmeleri üzerine yürümeyi erteledi. Nehrevan Haricîlerinin karşısına geçerek katillerin teslim edilmesini istedi ise de onlardan "katiller hepimiziz" cevabını aldı.⁶⁰ Bunun üzerine Hz. Ali onlara son bir şans vererek Kays b. Sa'd b. Ubâde ile Ebû Eyyûb Hâlid el-Ensâri' yi nasihat için onlara gönderdi. 500 kişilik bir grup daha onlardan ayrıldı.⁶¹ Başlayan savaşın sonunda Haricîlerin tamamına yakını katledildi (9 Safer 38/17 Temmuz 658).⁶²

Nehrevan Savaşı'ndan sonra Şamlılara karşı savaşa çıkmak üzere Nuhayle'de konaklayan Hz. Ali, yanındakilerden şehre gidip hazırlık yapmalarını istedi. Bu arada Nehrevan'da Abdullah b. Vehb'ten ayrılarak Ebû Eyyûb el-Ensâri'ye sığınan ve Küfe'de kalan ve Ehl-i Nuhayle denen yaklaşık 2000 kişilik bir Haricî grubuna hitaben Hz. Ali, onların kendisine katılmalarını veya dönmelerini istedi. Onlar reddedince birkaçı hariç hepsi öldürüldü.⁶³ Bütün bu olanlar Hz. Ali açısından bir zafer gibi görünse de, kurtulan Haricîlerin intikam arzularını kamçılamıştır. Onlar, prensip ve inançlarının, onlara göre yeryüzünü fesada bulayan Muaviye, Amr b. el-Âs ve Hz. Ali ortadan kalkmadıkça yerleştirilemeyeceği kanaatine vararak onların öldürülmelerine hükmettiler. Sonuçta Abdurrahman b. Mulcem el-Muradî, Hz. Ali'yi

⁵⁷ el-Müberred, *Kamil*, 943.

⁵⁸ Fığlalı, Ethem Ruhi, "Hariciliğin Doğuşuna Tesir Eden Bazı Sebepler", AÜİFD, XX(1981) 245-273.

⁵⁹ el-Mes'udi, *Muruc*, II, 404.

⁶⁰ el-Müberred, *Kamil*, 916.

⁶¹ ed-Dineveri, *Kitabu Ahbari' t-Tival*, thk. Abdülmümin Amir, Mısır 1960, 210.

⁶² et-Taberi, *Tarih*, I, 3380.

⁶³ el-Müberred, *Kamil*, 925-926.

sabah namazında hançerleyerek yaraladı ve Hz. Ali bu yaranın etkisiyle 17 Ramazan 40/24 Ocak 661 tarihinde vefat etti.⁶⁴

Nehrevan ve Nuhayle'den sonra Hz. Ali'nin şehit edilmesine kadar yaklaşık olarak iki yılı aşan bir devrede Haricîlerin “küçük mahalli kıyamlar”⁶⁵ şeklinde bir takım faaliyetlerine şahit oluyoruz. Ebû Meryem es-Sa'dî et-Temîmî'nin hurucu⁶⁶ en çok dikkat çekenlerden biridir. Bunu Hz. Hasan döneminde Ferve b. Nevfel'in hareketi⁶⁷ izler. Daha sonraları ise Abdullah b. Ebî'l-Havsa et-Tai ve Havsara b. Veda b. Mes'ud el-Esedî'nin isyanlarını görüyoruz.⁶⁸

Kıyamlar Muaviye ve adamları tarafından çok şiddetli bir şekilde bastırıldı. Haricîler bundan sonraki süreçte Nehrevan' da Vehb b. er-Râsibi'nin ölümünden beri ilk olarak şûra yoluyla kendilerine bir halife seçtiler. En yaşlıları olan Müstevrid'e bey'at ederek (Cemâziyelâhir 42/Eylül 662), 43/663 Şaban/Kasım ayında huruca karar verdiler. Bu toplantıyı haber alan Muğire b. Şû'be zabıta kuvvetleriyle Haricîlerin üstüne yürüdü ve Müstevrid bu savaşta öldü.⁶⁹ Daha sonra Hayyan b. Zabyan liderliğinde ayaklandılar, ama bu ayaklanma Küfe Haricîlerinin sonu oldu.⁷⁰ Diğer taraftan Sıffîn'den sonra 500 kişilik bir Haricî kütlesinin başına geçerek Basra'ya giden, Nehrevan'a katılan ve oradan kurtulup tekrar Basra'ya sığınan Mis'ar b. Fedekî et-Temîmî'yi Basra Haricîliğinin ilk kurucusu sayabiliriz.⁷¹

Muaviye'nin hilafetinden itibaren tarih sahnesine çıkan ilk Hariciler, Sehm b. Gâlib et-Temîmî el-Huceymi ile el-Hatîmu'l-Behilî (Yezid b. Mâlik) ve yanlarındaki 70 taraftardır.⁷² Basra'da Ziyâdlar Haricîlere göz açtırmamalarına rağmen Haricîler Ubeydullah b. Ziyad döneminde Ebû Bilâl Mirdas b. Üdeyye et-Temîmî'nin etrafında toplanarak akınlarını “çete harpleri şeklinde”⁷³ sürdürmüşlerdir. Ubeydullah b. Ziyad Ebu Bilâl üzerine gönderdiği ordusuyla Cuma namazlarını kırlarken onu ve

⁶⁴ et-Taberi, *Tarih*, I, 3456.

⁶⁵ Vida, G. Levi Della, “Hariciler”, İ.A., V/I, 233.

⁶⁶ İbnu'l-Esir, *el-Kamil fi't-Tarih*, III, 373.

⁶⁷ et-Taberi, *Tarih*, II, 102.

⁶⁸ el-Belazuri, *Ensab*, 932a.

⁶⁹ et-Taberi, *Tarih*, II, 19-21.

⁷⁰ Wellhausen, *el-Havaric*, 59.

⁷¹ et-Taberi, *Tarih*, I, 3367 vd.

⁷² İbnu'l-Esir, *el-Kamil fi't-Tarih*, III, 417-454.

⁷³ Vida, G. Levi Della, “Hariciler”, İ.A., V/I, 233.

arkadaşlarının hepsini kılıçtan geçirdi. (61/680-1). Böylece Basra Haricîliği sona erdi.⁷⁴

Muaviye'nin Recep 60/Nisan 680'de ölümünden sonra yerine geçen Yezîd b. Muaviye devri Haricîler için cazip bir devre değildir. Ziyadların şiddet politikası Haricîlerin Nafi b. el-Ezrak'ın teklifiyle Yezîd'in ordusu ile cihat için Şamlılara karşı çıkan Abdullah b. ez-Zübeyri desteklemelerine yol açtı.⁷⁵ Daha sonra Haricîler ile Abdullah b. Zübeyr'in arası açıldı ve Haricîler ondan ayrıldılar.⁷⁶ Nafi b. el-Erzak, Abdullah b. Es-Saffar, Abdullah b. İbâd, Hanzale b. Beyhes Basra'ya; Ebû Tâlât, Ebû Fudeyk, Atıyye b. el-Esved de Yemâme'ye gitti.⁷⁷

⁷⁴ el-Belazuri, *Ensab*, 386a vd.

⁷⁵ et-Taberi, *Tarih*, II, 514.

⁷⁶ el-Müberred, *Kamil*, 1023 vd.

⁷⁷ et-Taberi, *Tarih*, II, 513.

2. Temel Harici Görüşler

Haricîlerin siyasi ve itikadi görüşleri 68/683'lere doğru sistematik bir nitelik kazanmıştır. Onlara kimlik kazandıran önemli iki nokta, büyük günah işleyenin durumu ve hilâfet hakkındaki görüşleridir.

a) Büyük Günah Meselesi

Akide ve amelden oluşan dinin emirlerini yerine getirmeyen ve yasaklarından kaçınmayan kimseler Haricilere göre kafir kabul edilir. Öyle anlaşıyor ki Hariciler, kabile zihniyetinin tesiriyle islâmın getirdiği ferdi sorumluluğu anlayamamış ve günahla küfür arasındaki farkı tespit edememiştir. Haricilerce imanla İslâm ayrılmaz bir bütün olarak eş anlamda kullanılmıştır.

Hiz. Ali'nin hakeme razı olmasından dolayı büyük günah işlediğini ileri süren Haricîler, aynı zamanda onun küfre düştüğünü de iddia ettiler. Önceleri Hiz. Ali'ye dönük olan bu suç zamanla Haricilerin görüşlerini benimsemeyen herkese şamil edildi. Tüm Hariciler büyük günah işleyenin kafir olduğunu kabul ettiler⁷⁸ ve Hiz. Osman, Talha, Zübeyr ve Hiz.Aişe'yi de tekfir ettiler.⁷⁹

Haricîlere göre imân, amel ve itaattir. Bunların üçü birden imanın şartlarıdır. Birisi bulunmayan kimseye mü'min denemez. Haricîler büyük günah işleyeni ya kafir ya müşrik ya da münafık olarak kabul ettiklerinden, büyük günah işleyenin öldürülmesine hükmettiler. Onlara göre kalbin tasdiki sahibini mü'min yapmaya yetmemektedir. İnsan fiilinden dolayı mü'nin veya kafir olur.⁸⁰ Bu görüşlerini İblis'in kıssası ile temellendirmişlerdir. Onların yorumuna göre, İblis Allah'ı bilmekte ve ona inanmaktaydı. Secde etmemekle büyük günah işledi. Bu sebeple kafir oldu.

b) Hilafet Meselesi

İlk Hariciler ve diğerleri için esas olan nokta, İslâm ümmetinin Kur'an'a dayandırılması hususundaki ısrardır. Adaletin gerçekleşebilmesi için bütün işlerin

⁷⁸ er-Razi, *İtikadatu Fırakı'l-İslamiyye*, Kahire 1978, 55-56.

⁷⁹ er-Razi, *İtikadatu Fırakı'l-İslamiyye*, 51.

⁸⁰ et-Talibi, *Arau'l-Havarici'l-Kelamiye*, Cezayir 1978, 134.

Allah' in emir ve yasaklarına uygun olarak yürütülmesi şarttır. Buna göre Haricilerin görüşlerinin hareket noktası, devletin en önemli niteliği olan adalet ilkesiyle Allah'ın hükmünün gerçekleştirilmesinden birinci derecede sorumlu makam olması açısından hilafet meselesidir. Haricîler Hz. Peygamberden sonra ortaya çıkan siyasi durumu şöyle değerlendirmektedirler: Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer'in hilâfetlerini sahih, Hz. Osman'ın ilk altı senesini ve Hz. Ali'nin tahkime kadar olan hilafetini kabul edip, bunlardan sonrasını reddetmişlerdir.⁸¹

Haricîler, devlet başkanlığı gibi önemli bir mevkiyi, belli bir soy ve kabilenin inhisarından koparıp, bu makama şartlarını taşıyan her Müslümanın seçimle gelebileceği anlayışını cesaret ve ısrarla savunmuşlardır.⁸² Halife, Müslümanlar arasında yapılan hür seçimle iş başına getirilir; doğru yoldan ayrıldığı zamanda azledilir ve öldürülür. Koruyucu çevresi az olacağı ve azledilmesi gerektiğinde güçlü bir direniş gösteremeyeceği için Arap olmayan kimsenin halifeliği tercih edilir. Allah' a itaat eden ve kendisi de itaate layık olan ilim ve zühd sahibi her mü' min siyahi bir köle de olsa cemaatin seçimi ve bunun vazgeçilmez şartı olan biatla imam olabilir. Onlar bu görüşlerini uygulamaya da koymuşlardır. Aralarından Abdullah b. Vehb er-Rasibi'yi seçerek, kendilerine emir tayin etmişler ve ona “Emirü'l-mü'minin demişlerdir.

Haricîler halifesiz İslam toplumunun olabileceğini dahi caiz görmüşlerdir. Eğer imama ihtiyaç varsa, köleden, hürden, nebatlıdan, kureyşliden olmasında bir sakınca görmemişlerdir.

Hariciler için devletin en önemli vasfı adalet olduğundan imamın ilk işi iyiliği emretme ve kötülükten uzaklaştırma prensibini uygulamaktır. Aslında bu prensip her mü' minin vazgeçilmez görevidir. Ahlaki endişenin doğurduğu bu görevi yerine getirme hususunda Hariciler son derece serttir.

Sonuç olarak Büyük Haricî Fırkaları, (Ezârika, Muhakkime, Necedat, Acaride, Sa'laibe, İbadiyye ve Sufriyye):

- Osman ve Ali'den teberriye,

⁸¹ el-Eş'ari, *Makalat*, 149.

⁸² el-Bağdadi, *Kitabu Usuli'd-Din*, Beyrut 1981, 275.

- Büyük günah işleyenin kafir olduğuna,
- Kitap ve sünnete aykırı davranan idareciye karşı isyanın gerektiği konularında ittifak etmişlerdir.

- Hariciler delil olarak şu ayetleri kullanıyordu:

“Gitmeye gücü yeten herkese, Allah için beyti (Ka’be)’yi ziyaret etmek düşer. Her kim de inkar ederse (bilsin ki) Allah alemlerden beridir”.⁸³ Allah, haccı terkedeni kafir saymıştır. Haccı terketmek ise günahıdır. Demek ki, günah işleyen kafir olur.

“Allah’ın indirdikleriyle hükmetmeyenler, kafirlerin ta kendileridirler.”⁸⁴ Günah işleyen herkes, kendi nefsi için Allah’ın indirdiği dışında bir şeyle hükmeder ve kafir olur. Bu ayetin benzerini Allahu Teala bir çok yerde tekrarlamıştır. “Bazı yüzlerin ağardığı ve bazı yüzlerin karardığı gün ... Yüzleri kararanlara, iman ettikten sonra inkar mı edersiniz? Haydi, inkarınızdan dolayı azabı tadın!...”⁸⁵ Fasık (günahkar) bir kişinin, yüzü ağaranlardan sayılması caiz değildir. Onun, yüzü kararanlardan olması gerekir. Dolayısıyla “kafir” diye isimlendirilmesi de vaciptir.

“O gün parlayan, gülen ve sevinen yüzler vardır. O gün tozlanmış ve üzerini karanlık bürümüş yüzler de vardır. İşte onlar kafirler ve facirlerdir.”⁸⁶ Günahkar, yüzü tozlu olarak nitelenmiştir. Dolayısıyla kafirlerden olması gerekmektedir.

“Zalimler, Allah’ın ayetlerini reddetmektedirler.”⁸⁷ Bu ayet ile zulmün inkar ve küfür olduğu anlaşılmaktadır. Günah işleyen kişinin ise, zalim olduğunda şüphe yoktur.

⁸³ 3. Al-i İman, 97.

⁸⁴ 5. Maide, 44.

⁸⁵ 3. Al-i İmran, 106.

⁸⁶ 80. Abese, 38-42.

⁸⁷ 6. En’am, 33.

3. Haricîlerin Fırkalara Ayrılması

Basra'ya gelen ve Ebû Bilâl'in görüşünde birleşen Haricîler, burada yeni bir durumla karşılaşır. Yezîd b. Muaviye'in ölümüyle şehir halkı İbn Ziyad'ın aleyhine ayaklanmış, hapiste bulunan 400 kadar Haricî kapıları kırarak çıkmışlar ve halk, Ezd ve Rebia ile Benû Temîm ve Benû Kays kabileleri arasındaki savaşla meşgul bulundukları için Haricîler de serbest kalmışlar ve böylece bu karışıklıkta Basra'ya gelen Nafi b. el-Ezrak'ın etrafında toplanmışlardır.⁸⁸ Daha sonra Nafi'nin başkanlığında 300 kişilik bir grup halinde Basra'dan çıkıp Ahvaz'a gelirler. (Şevval 64/Mayıs 684).⁸⁹ Bu "hurûc" durumunu uygun görmeyen Abdullah b. es-Saffar, Abdullah b. İbâd ve bu ikisinin görüşünde olan Haricîler Basra'da kalırlar.

Ehvaz'a çıkan Nafi ve taraftarları orada 7 ay aralarında hiçbir sorun olmadan yaşadılar.⁹⁰ Bu arada o, kendisine katılmayıp Basra'da kalanlara taraftar olmanın caiz olmadığını, böyle olanların kurtuluşa erişemeyeceklerini belirttikten sonra, yanındakilere dedi ki: "Allah, hurucunuzu hakkınızda bir lütuf kılmıştır. O, sizin dışınızdakilerin görmedikleri gerçekleri size gösterdi. Yalnız Allah'ın şeraiti ve emirlerini isteyerek çıktığınızı biliyor musunuz? Hareketinizin lideri O'nun emri, rehberiniz de Kur'an-ı Kerim'dir: Yalnız ona uyar ve onun gösterdiği yönü takip edersiniz değil mi?" "Evet" dediler. O devamla dedi ki: "Taraftar olduğunuz kimseler hakkındaki hükmünüzün, Hz. Peygamber'in, taraftarları hakkındaki hükmünün aynı olacağına şüpheniz yoktur değil mi? Nitekim Nebi (SAV)'nin düşmanları hakkındaki hükmü de sizin düşmanlarınız hakkındaki hükmünüzün aynıdır. Diğer taraftan bugün sizin düşmanlarınız, Allah'ın ve Hz. Peygamber'in de düşmanlarıdır. O gün Hz. Peygamber'e düşman olan, bugün Allah'ın ve sizin düşmanınızdır, değil mi? "Evet" dediler. Bunun üzerine o dedi ki: "Cenabı Hak "Allah'tan ve peygamberlerinden, kendileriyle andlaşma yaptığınız müşriklere ihtardır"⁹¹ ve ayrıca "İnanmalarına kadar, Allah'a şirk koşan kadınlarla evlenmeyin ..." ⁹² buyurmuştur. Böylece o, onların velayetini, aralarında oturmayı, şahitlik etmelerini, kestiklerini yemeyi, onlardan dinle ilgili bilgi almayı, onlarla evlenmeyi ve miraslarını haram kılmıştır. Bu

⁸⁸ el-Müberred, *Kamil*, 1030.

⁸⁹ İbnu'l-Esir, *el-Kamil*, IV, 167.

⁹⁰ el-Belazuri, *Ensab*, 569b, 572a.

⁹¹ 9. Tevbe, 1.

⁹² 2. Bakara, 221.

hususları bilişiniz Allah katında aleyhimize bir delil teşkil eder. Bu sebepten bunları, kendilerinden ayrılmış olduğunuz kimselere bildirmemiz gerektir. Allah'ın bildirdiklerini gizlemeyelim. Nitekim O buyurur ki: “Gerçekten Kitab'da insanlara açıkladıktan sonra, indirdiğimiz belgeleri ve yol göstereni gizleyen kimseler var ya, onlara hem Allah lanet eder, hem lanetçiler lanet eder”...⁹³ Bu fikirler bütün taraftarlarınca kabul edilir.⁹⁴

Hariciler arasındaki ihtilafı yukarıdaki gibi ele alan Taberi' nin aksine Eş' ari (324/922),⁹⁵ kaadedden yani kendileriyle aynı fikirde olan ve fakat ayaklanmaya katılmayıp muhalifleri arasında oturanlardan teberri'yi yani uzaklaşmayı, kendi ordugahlarına girmek isteyen birini sıkıntı ve güçlüklerle denemeyi ve kendilerine hicret etmeyenleri yani katılmayanları tekfir etmeyi ortaya koyarak bu antlaşmazlığı ilk çıkaranın “Abd Rabbihi' 1-Kebir, veya başka bir rivayete göre Abdullah b.el-Va'din” olduğunu söyledikten sonra, Nafi'nin bu sonuncu şahsa başlangıçta karşı çıkarak kendisinden yüz çevirdiğini; fakat Abdullah'ın ölümünden sonra, onun bu fikrini alarak doğru gördüğünü, önce kendisine uymadığı için kendini tekfire lüzum görmediği gibi, bu fikri ileri sürenin ölümünden önce kendisine uymayanları ve üstelik “kaade”yi bile kafir saymadığını nakleder. Bu rivayeti hemen hemen aynı ifadelerle tekrar eden Bağdadi (429/1037)⁹⁶ ise, bu isimlere bir de Abd Rabbihi es-Sağir'i ekler. Ancak Nafi'nin daha sonra serdettiği görüşleri ilk önce kendi taraftarları ve özellikle yanında bulunan Necdet b. Amir el-Haneî kanadında tepki ile karşılandı. Necdet b. Âmir ondan ayrılarak kendisine katılanlarla birlikte Yemâme'ye geçti.Necdet'in Yemâme'ye geçişi ile İbn Zübeyr'den ayrıldıktan sonra Ebû Talât'ın başkanlığında oraya gelmiş olan Haricîler, bu defa Ebû Tâlût'u mevkiinden ederek Necdet'e bey'at ederler. (65/684-5).⁹⁷ Dolayısıyla ilk defa İbn Ezrak'ın başkanlığında Ahvaz'da bulunan Haricîler, kesin hatlarla Ezrakiyye ve Necdiyye olmak üzere ikiye ayrıldı.

Yemâme'deki Haricîlerin başına geçen Necdet b. Amir, İbn Ezrak'a bir mektup yazarak fikirlerinden vazgeçmesini ve ilk haline dönmesini istedi ve dedi ki :

⁹³ 2. Bakara, 159.

⁹⁴ et-Taberi, Tarih, II, 518-519.

⁹⁵ el-Eş' ari, *Makalat*, 86-7.

⁹⁶ el-Bağdadi, *el-Fark*, 84.

⁹⁷ el-Müberred, *Kamil*, 1032.

“Besmeleden sonra ... Sana tavsiyem, yetimlere karşı merhametli bir baba ,zayıflara karşı da müşfik bir kardeş gibi olmandır. Allah yolunda yaptığın işlerde hiçbir kınayıcının kınaması sana dokunmasın ve zalimin yardımını da senden uzak olsun. Sen ve arkadaşların bu yolda idiniz. Eğer adil imama, bütün tebaasının eciri kadar ecir verileceğini bilmemiş olsaydım, Müslümanlardan iki kişinin bile başına geçmezdim, dediğini hatırlamıyor musun? Allah’ın rızasını isteyerek nefsinin rabbinin taatine sattığın ve acılığına galebe çalarak tam hak ve hakikate ulaştığında şeytan sana musallat oldu. Oysa şeytana, senden ve senin arkadaşlarından daha ağır basan kimse yoktu. Ama o, senin gönlünü çeldi, hükmü altına aldı ve seni saptırdı. Böylece sen Allah’ın Kitab’ında mazur gördüğü Müslümanlardan kaade’de olanları ve zayıfları tekfir ettin. Oysa Allah: “Güçsüzlere, hastalara ve sarfedecek bir şeyi bulunmayanlara, Allah ve Peygamberine bağlı kaldıkları müddetçe sorumluluk yoktur. İyi davrananlara sorumluluk olmaz...”⁹⁸ buyurmakla, onları iyi kimsiler olarak vasıflandırmaktadır.

Sonra sen çocukların öldürülmesini helal saydın. Oysa Resulullah onların katlini yasaklamıştı. Diğer taraftan Allah bu hususta: “Kim yola gelirse ancak kendi lehine yola gelmiş ve kim saparsa da ancak kendi aleyhine sapmıştır. Kimse kimsenin günahını çekmez...”⁹⁹ buyurur.

Allah oturanları (kaade) da hayırla anmıştır. Her nekadard cihad edenleri üstün kılmış ise de, bu, amel bakımından insanların çoğunluğuna, ondan aşağıda bir yer verilmesini gerektirmez.

Sana muhalefet edenlere emanetleri vermeyeceğini söylüyorsun. Oysa Allah, emanetlerin ehline verilmesini emreder. Allah’tan sakın ve kendine dön...”¹⁰⁰

Bu mektuba İbn Ezrak’ın verdiği cevap da şudur:

“Besmeleden sonra... Bana vaz ettiğin, nasihat ettiğin, azarladığın, doğruluk üzere olduğum zamanı ve sevabı tercih etmekle vasıflandırdığın mektubunu aldım. Allah’tan beni, söz dinleyen ve dinlediğinin en iyisine uyan kullarından etmesini

⁹⁸ 9. Tevbe, 81.

⁹⁹ 17. İsrâ, 15.

¹⁰⁰ el-Müberra, *Kamil*, 1033-5.

dilerim.Oturanları tekfir etmeyi, çocukları öldürmeyi ve emaneti helal saymayı kabul ettiğim için, beni ayıplıyorsun. Şimdi sana bunları niçin yaptığımı açıklayacağım:

Bu oturanlar (kaade), Hz. Peygamber zamanındaki zikrettiklerinden değildir. Hz Peygamber zamanında Mekke’de olanlar, ezilmiş ve mahsur durumda idiler. Kaçmaya ve Müslümanlara katılmaya fırsat bulamıyorlardı. Bugünküler ise, dini öğrenmiş ve anlamışlar, Kur’an-ı da okumuşlardır. Kendileri için yol apaçık bellidir. Allah’ın bu durumda olanlar için: “Melekler kendilerine yazık edenlerin canlarını aldıkları zaman: Ne yapıyordunuz? deyince “Biz yeryüzünde zavallı kimselerdik, diyecekler, melekler de “Allah' in yeri geniş değil miydi? Hicret etseydiniz cevabını verecekler. Onların varacakları yer cehennemdir. Ne kötü dönülecek yerdir”¹⁰¹ buyurduğunu bilirsın.

Nafi bu hususta şu ayetleri delil göstermiştir: “Allah’ın Peygamberinin rağmına, geri kalanlar, oturup kalmalarına sevindiler. Allah yolunda mallarıyla ve canlarıyla cihad hoşlarına gitmedi. “Sıcakta savaşa çıkmayın dediler. De ki: “Cehennem ateşi daha sıcaktır! Keşki bilseydiler.” “Bedevilerden, izin almak üzere, özür beyan eden kimseler geldiler. Allah’a ve Peygamberine yalan söyleyenler, özür bile beyan etmeden kaldılar.”¹⁰² Bu ayette bunların mazeretlerinin doğru olmadığını, Allah’a ve Rasulüne haber veren Allah, ayetin sonunda buyurmuştur ki : “Onlardan kafir olanlar can yakıcı azaba uğrayacaktır.”¹⁰³ İşte onların isimlerini ve alametlerini gör.

Çocukların işine gelince... ey Necdet! Unutma ki, Allah’ın elçisi Nuh, Allah’ı senden ve benden iyi bilirdi. Bu konudaki Allah’ın buyruğunu biliyorsun. Nuh Surasinin 26-27. ayetlerinde “küfür”le isimlendirilen çocuklardır; hem de doğmadan önce ... Nuh kavminin çocukları doğmazdan önce kafir olur, biz bu hükmü kendi kavmimiz hakkında söyleyemez miyiz? Keza Cenabı Allah şöyle buyuruyor: “(Ey Mekke putperestleri) Sizin inkarcılarınız bunlardan daha mı üstündür? Yoksa Kitaplarda size sorumluluk belgesi mi var”¹⁰⁴ İşte bunlar Arap müşrikleri gibidir. Onlardan cizye kabul etmeyiz. Bizimle onların arasında ya İslam’ı kabul etmek ya da

¹⁰¹ 4. Nisa, 97.

¹⁰² 9. Tevbe, 81.

¹⁰³ 9. Tevbe, 90.

¹⁰⁴ 54. Kamer, 43.

kılıç vardır.

Bize muhalif olanların emanetlerini helal sayma işine gelince.. Allah bize, onların kanlarını helal kıldığı gibi, mallarını da helal kılmıştır. Böylece kanları tam anlamıyla helal, malları da Müslümanlar için fey' (kafirlerden savaşmaksızın alınan mallar) dir. Allah'tan sakın ve kendine dön. Çünkü senin için tek mazeret kapısı tövbedir.”¹⁰⁵

Nafi b. el-Ezrak, Basra'da bulunan el-Muhakkimetu'l-Ula grubuna da bir mektup yazmış ve şunları söylemiştir:

“Besmeleden sonra ... “Allah dini size seçti, siz de ancak O'na teslim olmuş olarak can verin ...”¹⁰⁶ Allah'a and olsun, biliyorsunuz ki şeriat de, din de tektir. Buna rağmen zulmü, gece-gündüz göre göre kafirlerin ortasında oturmak niye, Allah sizleri cihada çağırmış ve buyurmuştur ki: “... Toplu olarak sizinle savaşan putperestlerle siz de toplu olarak savaşın ...”¹⁰⁷ Herhalde sizin için de, herhangi bir durumda bir mazeret kapısı açmadı. Çünkü buyurdu ki: “İsteyen istemeyen hepiniz savaşa çıkın...”¹⁰⁸ Allah ancak düşkünlere, hastalara, verecek birşey bulamayanlara ve kalması bir sebebe bağlı olanlara mazeret tanımıştır. Bununla birlikte cihad edenleri onlara üstün tutmuştur.

İbn Ezrak'ın bu mektubunu Basra'ya geldiği zaman ilk önce Abdullah b. es-Saffar okur. Daha sonra Abdullah b. İbâd mektubu okur. Abdullah b. es-Saffar Nâfi'yi ifratlıkla Abdullah b. İbad'ı da mektubu okuduktan sonra serdettiği görüşlerinden dolayı tefrite kaçmakla suçlar ve etrafındakilerle başını alıp gider.¹⁰⁹

Böylece 65/684 yılında el-Muhakkimetu'l-Ula denilen ilk Haricîlerden kurucularının adlarına izafeten Ezrakiyye, Necdiyye, Sufriyye ve İbadiyye olmak üzere dört ana fırka doğmuş olur.

¹⁰⁵ el-Müberra, *Kamil*, 1033-35.

¹⁰⁶ 2. Bakara, 132.

¹⁰⁷ 9. Tevbe, 36.

¹⁰⁸ 9. Tevbe, 41.

¹⁰⁹ et-Taberi, *Tarih*, II, 512.

II. BÖLÜM

EZÂRIKA’NIN DOĞUŞU

1. Nafi b. el-Ezrak’ın Doğduğu ve İçinde Yaşadığı Ortam

Nâfi’nin tarih sahnesine çıktığı yer Basra’dır. Basra Hariciliğinin ilk kurucusu Sıffîn’dan sonra 500 kişilik bir Haricî topluluğunun başına geçerek Basra’ya giden, Nehrevan’a katılan ve oradan kurtulup tekrar Basra’ya sığınan Mis’ar b. Fedekî et-Temîmi’dir.¹¹⁰

Muaviye’nin hilafetiyle tarih sahnesine çıkan ilk Haricî Sehm b. Galib et-Temîmi el-Huceymî ile el-Hatîmu’l-Behilî ve yanlarındaki 70 taraftarıdır.¹¹¹ Ziyad b. Ebihi’nin Basra Valiliğine atanması Basra Haricîliğinde yeni bir dönem başlatmıştır. Bu dönemde Haricî ayaklanmaları yok denecek kadar azdır. Sadece 70 kişilik bir Haricî kıyımı olmuş bu da Ziyad tarafından şiddetli bir şekilde bastırılmıştır.¹¹²

Ziyad b. Ebîhi’nin ölümünden (53 / 673) sonra oğlu Ubeydullah b. Ziyad sertlik konusunda babasını geride bırakarak, Haricîlerin en küçük davranışlarını bahane edip onları hapse attırmış ya da el ve ayaklarını kestirerek sokağa bırakmıştır. Ubeydullah’ın bunca yaptıklarına rağmen Haricîler, Ebû Bilal Mirdas b. Üdeyye et-Temîmi’nin etrafında toplanarak akınlarını “çete harpleri şeklinde”¹¹³ sürdürmüştür. Yaptıkları sebebiyle hapse atılan Ebû Bilal kendisine tanınan izin hakkını, ertesi gün öldürüleceğini duymuş olmasına rağmen kötüye kullanmamış bu da onun affını sağlamıştır. Ancak hapisten çıktıktan sonra 30 veya 40 kişi ile birlikte ayaklanmış ve Basra’dan ayrılmıştır. Bunun üzerine Ubeydullah, Esleme b. Zur’a kumandasında 2000 kişilik bir orduyu onların üzerine sevketti. Ebû Bilal’in savaşmak istememesine rağmen Esleme’nin ordusu hücumla geçmiş ama kısa zamanda yenilmişlerdir.¹¹⁴ Bunun üzerine Ubeydullah 4000 kişilik bir orduyu Ebû Bilal’e sevk eder ve bu ordu onu ve arkadaşlarını Cuma namazlarını kırlarken mescidin içinde kılıçtan geçirirler.

¹¹⁰ et-Taberi, *Tarih*, I, 3367 vd.

¹¹¹ et-Taberi, *Tarih*, II, 91 vd.

¹¹² el-Müberred, *Kamil*, Ensab, 386 vd.

¹¹³ Vida, G. Levi Della, “Hariciler”, İ.A. V/I, 233.

¹¹⁴ el-Müberred, *Kamil*, 995.

(61/680-1)¹¹⁵

Ziyadların baba-oğul Haricîlere aşırı şiddet uygulamaları onların, Muaviye'nin ölümünden sonra hilâfet iddiasına girişen ve Yezîd'in ölümünden sonra “Emîru'l-Mü'minîn” unvanı ile Mekke'de, Medine'de ve Hicaz'da hilafeti tanınan Abdullah b. ez-Zübeyr'e bu davasında Nafi b. el-Ezrak'ın önerisiyle yardımcı olurlar.¹¹⁶

Sonuç olarak Basra, Nafi'nin Haricî hareketini yönlendirmeye başladığı yerdir. Gerek Nafi'den önce gerekse onun döneminde sular hiç durulmamıştır. Muaviye ve Yezid döneminin bütün olumsuzluklarına rağmen ve Ziyadların bütün şiddet politikalarına rağmen Haricîler Basra'da bir şekilde seslerini duyurmuşlardır.

¹¹⁵ et-Taberi, *Tarih*, II, 185 vd.

¹¹⁶ el-Belazuri, *Ensab*, 414b, 425b.

2. Nafi b. el-Ezrak'ın Hayatı

Asıl adı Nafi b. el-Ezrak b. Kays b. Nehâr'dır. Künyesi Ebû Raşid'dir. Bekr b. Vail kabilesinden Düvel b. Hanifeoğullarındandır.¹¹⁷ Ebu Mihnef ise, onu Temim Kabilesinden “Hazzali” olarak gösterir.¹¹⁸ Bazı rivayetler de, Nafi'nin babası Ezrak'ın bir köle olduğunu, Beni Hanîfe kabilesinden olduğunu, aslen Rum olduğunu ve demircilik yaptığını zikreder. Ayrıca Taif'te oturduğu, Peygamberin burayı muhasara altına alması ve köleleri azat edeceğini söylemesi üzerine oradan Yemen'e geçtiği ve Müslümanlara katıldığı da kaydedilmektedir.¹¹⁹ Haricî fırkaları arasında şiddetiyle ön plana çıkan Ezârika'nın kurucusu olan Nafi, çok sert ve şiddete eğimli bir lider olarak karşımıza çıkmaktadır. Fakat bu kişilik yapısıyla birlikte gerek askeri gerek idari yönden çok büyük meziyetlere sahiptir. Ayrıca kendisi Kur'an-ı en iyi şekilde bilmesinin yanında müçtehid bir fakihtir.¹²⁰ Bütün bu özellikleri çevresindekilerin ondan etkilenmesine ve onu lider konumuna getirmelerine yol açmıştır.

Nafi b. el-Ezrak'ın Rum asıllı bir demircinin oğlu olması çok ilginç bir durumdur. Zira Hariciler, daha ziyade taşradan gelen Arap asıllı liderlerin başlattığı bir harekettir. Nafi öncesi itibariyle Haricilerin bu arada da Rasibi'nin aleyhinde konuşan biriydi. Rasibi'nin kendisini kılıçla yaralaması onun şiddet yolunu benimsemesinde etkili oldu.

Nafi b. el-Ezrâk siyasi olarak Hariciler içinde rol oynamaya Abdullah b. Zübeyr'e destek vererek başladı. Daha sonra ondan ayrılıp Basra'yı ele geçirdi.

Burada, Hariciler arasında bir anlaşmazlık meydana geldi. Nafi daha sonra Ezârika içinde önemli rol oynayacak şahsiyetlerle birlikte Basra'yı terk etti ve Ahvaz ve Hûzistan'a doğru yola çıktı. Basra'da ise Abdullah b. İbaz ve ona uyanlar kaldı. Nafi, Ahvaz mevkiinde Müslim b. Ubey's'in ordusuyla yapılan savaşta 65/685 yılında öldü.¹²¹

¹¹⁷ et-Taberi, *Tarih*, II, 514.

¹¹⁸ el-Belazuri, *Ensab*, 4376.

¹¹⁹ el-Belazuri, *Fütuhu'l-Buldan*, çev. Mustafa Fayda, Ankara 1987, 55-56.

¹²⁰ el-Müberred, *Kamil*, III, 957-966.

¹²¹ et-Taberi, *Tarih*, II, 613-622.

3. Nafi b. el-Ezrak'ın Emevilerle Olan İlişkisi

Hiz. Ali dönemindeki tahkim hadisesi sonucunda ondan ayrılan Haricîler Yezîd dönemi ve sonrasına kadar gittikleri her yerde şiddet uygulamışlar, buna karşılık olarak da şiddet görmüşlerdir. Ancak gördükleri şiddet onları yıldırmamış her zaman onlara göre en doğru yol olan kendi bildikleri yoldan ilerlemeye devam etmişlerdir. Haricî hareketinin liderliğine Basra'da bayrak açan Nafi, Ziyadların şiddet politikasından rahatsızlık duymuş ve Abdullah b. Zübeyr'i bir kurtuluş reçetesi olarak görmüş olmasına rağmen daha sonra aralarında görüş ayrılığı meydana gelmiş ve ondan ayrılmışlardır.¹²²

Basra'ya gelen ve Ebû Bilal'in görüşünde birleşen¹²³ Haricîler, burada yeni bir durumla karşılaşmışlardır. Yezid b. Muaviye'nin ölümü üzerine şehir halkı İbn Ziyad'ın aleyhine ayaklanmış, hapiste bulunan 400 kadar Harici kapıları kırarak çıkmışlar ve halk, Ezd ve Rebia ile Beni Temîm ve Beni Kays kabileleri arasındaki savaşla meşgul oldukları için Haricîler serbest kalmışlar ve böylece bu karışıklıkta Basra'ya gelen Nafi b. el-Ezrak'ın etrafında toplanmışlardır.¹²⁴

Nafi b. el-Ezrak önderliğindeki Haricîler, Emevilerin Basra'ya vali olarak tayin ettiği Mes'ud b. Amr'ı öldürüp şehri ele geçirdiler. Daha sonra Abdullah b. Zübeyr'in tayin ettiği vali Ömer b. Ubeydullah'ın şehre girmesine engel oldular. Basra halkının hoşnutsuzluğunun da katkısıyla Abdullah b. Zübeyr'in Müslim b. Ubeyd kumandasında gönderdiği ordu Nafi b. el-Ezrak önderliğindeki Haricîleri yenilgiye uğrattı. Nafi b. el-Ezrak bu savaşta öldü.¹²⁵

¹²² et-Taberi, *Tarih*, II, 514 vd.

¹²³ et-Taberi, *Tarih*, II, 517.

¹²⁴ İbnu'l-Esir, *el-Kamil*, IV, 167.

¹²⁵ el-Müberred, *Kamil*, 1041.

4. Nafi b. el-Ezrak'ın Abdullah b. Zübeyr İsyanına Desteği

Asıl adı Abdullah b. Zübeyr b. Avvam b. Esed b. Abduluzz b. Kusay b. Kulab idi. Onun Ebu Hubeyb ve Ebu Bekir diye künyesi vardır. Resulullah (sav)'ın muhacirlerle birlikte Medine'ye gelişinden sonra Medine'de doğan ilk Müslüman kişi idi. O, Hz. Ebubekir'in kızı Esma'dan doğdu. Annesi hamile iken hicret etti ve Medine'ye geldikten bir müddet sonra orada doğdu. Medine'de İslam toplumu içinde büyüyen Abdullah b. Zübeyr her yönüyle İslami kültürü hazmetmiş birisi idi. O bizzat Hz Peygamber'den hadis rivayet ettiği gibi, babasından, Hz. Osman'dan ve diğer ashabtan birçok hadis nakletti. Kaynakların ifadesine göre Abdullah b. Zübeyr, son derece muttaki, abid bir insan idi. O geceleri sabaha kadar ibadet eder, gündüzleri de oruç tutardı. Humeydi'nin Sufyan b. Uyeyne'den rivayetine göre yeğeni Hişam b. Urve şöyle anlatır: “Haccac'ın Abdullah b. Zübeyr'i Harem'de muhasara ettiği günlerde o, namazına durur, mancınıktan atılan taşlar onun önüne, arkasına düşüp durduğu halde asla namazını bozmazdı.”¹²⁶

Hz. Ali'nin şehadetinden sonra iktidarı ele geçiren Muaviye b. Ebi Sufyan yirmi yıl kadar ülkeyi yönetmiş ve bu dönem içerisinde birçok karışıklığı gidermiş olduğu gibi İslam devletinin sınırları dışında bazı İslami cihad hareketlerine de İslam ordusunu gönderebilmişti. Ancak yerine oğlu Yezid'i veliahd tayin etmesiyle yeniden İslam toplumunda ve devlet bünyesinde bazı huzursuzlukların ortaya çıktığını görüyoruz. Bu huzursuzluklar ve özellikle ashabın ileri gelenlerinin çocuklarının Yezid'in veliahdlığını onaylamaması karışıklıklara neden olmuştur. Nihayet Muaviye, zorla da olsa oğlunu veliahd tayin etmiş ve vefatından sonra yerine geçmesini sağlamıştı. Yezid'in başa geçmesiyle Müslümanların ileri gelenleri onu tanımadı. Ancak Yezid çeşitli entrikalarla, son derece acımasız politakalarla kendisine karşı kıyam eden Hz. Hüseyin'i Kerbela'da şehid etmiş, Medine'de Abdullah b. Hanzale ve arkadaşlarını aynı şekilde şehid ederek Harre gününde Medine'yi yağmalatmıştı. Daha sonra ordusunu Mekke üzerine sevk ederek Abdullah b. Zübeyr'in kıyamını durdurmak istemiş fakat buna ömrü yetmemiş ve onca katliam ve zulümden sonra bu dünyadan çekip gitmişti. Yezid'in ölümüyle Abdullah b. Zübeyr, Hicaz, Yemen ve Irak bölgesinden büyük bir kitlenin bey' atını almış ve

¹²⁶ İbnu'l-Esir, *Usdu'l-Ğabe*, IV, Belirsiz 1868-1869, 167.

onların Emirü'l-Mü'minin'i olduğunu ilan etmiş bulunuyordu. Abdullah b. Zübeyr'in Mekke'de Emirü'l-Mü'minin olarak bey'at almasından sonra Hariciler meseleleri değerlendirmek ve İslam dünyasında takınacakları tavrı belirlemek için Abdullah b. Zübeyr ile görüşmeyi kararlaştırdılar. Aralarında Nafı b. el-Ezrak'ın da bulunduğu bir grup Harici Mekke'ye giderek Abdullah b. Zübeyr ile görüştü. Hariciler her zamanki gibi konuşurken son derece önemli, haktan yana bir tavır sergileyerek Kur'an ve Sünnete bağlılıklarını ortaya koyup takvalarıyla kendilerini göstermişlerdir. Son derece muttaki, Allah'tan korkan bir eda ve tavır içerisinde olan Haricilerin sözleriyle davranışları arasında sürekli bir tezatın olması, üzerinde durulması gereken bir konudur. Abdullah b. Zübeyr ile Mekke'de görüşen Harici temsilcileri Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer hakkında nasıl düşündüğünü sorup ondan olumlu bir cevap alınca Hz. Ali ve Hz. Osman, babası Zübeyr ve onun arkadaşı Talha hakkında nasıl düşündüğünü sormuş ve bu arada bu dört sahabiye çok ağır itham ve hakaretlerde bulunmuşlardı. Söyledikleri sözlerle son derece hakperest ve haktan yana görünen Haricilerin Hz. Ali, Hz. Osman Hz. Zübeyr ve Hz. Talha'ya karşı takındıkları tavır Abdullah b. Zübeyr'in ister istemez onlara yumuşak davranmasını engellemiştir. Cenab-ı Allah'ın kafirlerin en şiddetlisi ve en azgını olan Firavuna bile yumuşak dille hitap edilmesini emrettiğini hatırlatan Abdullah b. Zübeyr, bu tutumlarının yanlış olduğunu açıkça yüzlerine söyleyince büyük bir tepki gösterdiler. İbn Zübeyr, bunların hepsini hayırla anıp onların kanaatlerine iştirak etmeyince Haricîler sinirlenerek ondan ayrılırlar.¹²⁷

Nafı b. el-Ezrak, Abdullah b. es-Saffâr, Abdullah b. İbâd, Hanzale b. Beyhes Basra'ya; Ebu Talat, Ebû Fudeyk, Atiyye b. el-Esved de Yemâme'ye giderler.¹²⁸

¹²⁷ et-Taberi, *Tarih*, II, 515 vd.

¹²⁸ İbnu'l-Esir, *Usdu'l-Ğabe*, IV, 167.

5. Nafi b. el-Ezrak'ın İsyamı

Nafi b. el-Ezrak, Yezid b. Muaviye'nin ölümünden ve Abdullah b. Zübeyr ile aralarının açılmasından sonra Ubeydullah b. Ziyad da Basra' yı terk edince yanındakilerle birlikte Basra'yı ele geçirdiler ve valiyi öldürdüler. Daha sonra Emevilere karşı savaşmak için 300 kişilik bir grup halinde Basra'dan çıkıp Ahvaz'a geldiler. (Şevval 64/Mayıs 684).¹²⁹ Nafi b. el-Ezrak'ın, Ezarika liderliğini üstlenmesiyle Ezarika gelişme manasında yeni bir döneme girdi. Nafi b. el-Ezrak'ın şiddet politikası onun Ahvaz'a süratle hakim olmasını sağladı. Nafi b. el-Ezrak'ın bu huruc durumunu uygun görmeyen Abdullah b. es-Saffâr, Abdullah b. İbâd ve bu ikisinin görüşünde olan Haricîler Basra'da kaldılar. Nafi b. el-Ezrak Ahvaz'a bu hurucunu Hz. Peygamber'in Mekke'den çıkışına benzetmiştir. O gün Hz. Peygambere düşman olanların bu günde kendilerine düşman olduğunu söylemiştir. Bu kanaatten yola çıkarak Harici fikirleri benimsemeyen kafirlerle aynı yerde kalmamak, onların arasından hicret etmek gerekiyordu. Nafi'nin ileri sürdüğü yeni anlayışa göre Harici düşüncüyü benimseyen kimseler de bu kişilerden ayrılmaz ise onlar da müşrikti. Bu teberri olarak ifade edildi. Kendileri gibi düşünmeyenler ve kendileri gibi düşündükleri halde kendilerine katılmayanlar hakkında şu hükümleri verdiler:

- Aralarında oturulmaz,
- Şahitlikleri kabul edilmez,
- Kestikleri yenmez,
- Onlardan dini bilgiler alınmaz,
- Onlarla evlenilmez,
- Mirasları haramdır,
- Kaade ehlini öldürmek caizdir.¹³⁰

Nafi b. el-Ezrak bu görüşlerine Kur'an'dan deliller de getirmiştir.¹³¹ Daha sonra Ahvaz'da Nafi'nin serdettiği bu düşünceler sebebiyle Necdet b. Âmir el-Hanefî de ondan ayrılarak Yemâme'ye geçer. Onun Ahvaz'da insanlara acımasız davrandığı,

¹²⁹ İbnu'l-Esir, *Usdu'l-Ğabe*, IV, 167.

¹³⁰ et-Taberi, Tarih, II, 518-519, İbnu'l-Esîr, *Kamil*, IV, 167.

¹³¹ 71. Nuh, 26-27.

çocukları öldürdüğü kaynaklarda geçmektedir. Nafi b. el-Ezrak'ın uyguladığı bu şiddet politikası Basra halkının gözünü korkuttu. Bu durumu gözden geçiren Basra halkı Ezarika'ya karşı Ahnef b. Kays'ın etrafında toplandılar. Durumu ona anlatmalarına rağmen o, onları bu olayda yalnız bıraktı. Nafi b. el-Ezrak, Ahvaz mevkiindeki hazırlıklarını tamamladıktan sonra Basra'yı ele geçirmek için harekete geçti.¹³² Basra halkı Ahnef b. Kays'tan olumsuz yanıt alınca Ezarika ile mücadele etmesi için Müslim b. Ubays'i seçtiler.

Nafi b. el-Ezrak'ın önderliğinde Haricîler Ahvaz ile İran (Fars) ve Kirman topraklarının ötesindeki yerleri ele geçirmiş ve bu toprakların haraçlarını toplamışlardır. O sıralarda Basra âmili Abdullah b. ez-Zübeyr'in emrinde olan Abdullah b. el-Hâris el-Huzai Ezarika üzerine Müslim b. Ubays b. Kureyz b. Habîb b. Abdşems ile birlikte bir ordu gönderdi. Savaş patlak vermeden önce Müslim'in ordusunun büyük bir kısmı ayrıldı. Müslim Ahvaz şehrine doğru ilerlemeye başladı. Nafi b. el-Ezrak ise Ahvaz şehrine dört fersah uzakta olan "Dulap" mevkiine kadar geri çekildi. İki taraf 65/684'te Cemadi' 1-Ahir'de karşılaştı. Müslim sağ tarafın komutanlığını Haccac b. Babi'l-Hamiri'ye, sol tarafın komutanlığını da Haris b. Bedr el-Ğudari'ye verdi. Nafi ise sol tarafın komutanlığını ez-Zübeyr b. el-Mehuz et-Temimi'ye, sağ tarafın komutanlığını da Ubeyde b. Hilal el-Yeşkuri'ye verdi. Ezarika'nın sayısı 500-600 arası idi. Şiddetli bir çarpışmanın sonunda Muslim b. Ubays ve Nafi b. el-Ezrak öldü (65/685). Savaş Nafi'nin ölümünden sonra yaklaşık iki ay daha devam etti.¹³³

¹³² İbnu'l-Esir, *Usdu'l-Ğabe*, IV, 80.

¹³³ et-Taberi, *Tarih*, V, 556-569, Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, I, 118-122.

6. Nafi b. el-Ezrak'ın Görüşleri

Nafi b. el-Ezrak'a göre kendilerine muhalefette bulunup hurûc etmeyenler, kâfirler gibidir; ya İslâm'ı (yani kendi fikirlerini) kabul ederler ya da katledilmeleri gerekir. Onların yerlerinde oturmaları (kuûd) ve takıyye (imânı gizlemek) yapmaları helâl değildir. Bulundukları yer, Dâr-ı Küfr'dür.¹³⁴

Nafi, bu fikirlerine destek olarak şu âyetleri delil getirir.

“Kendilerine, elinizi savaştan çekin, namaz kılın, zekât verin denenleri görmedin mi? Onlara savaş farz kılındığında, içlerinden bir takımı, hemen insanlardan, Allah' tan korkar gibi, hattâ daha çok korkarlar ve: Rabbimiz! Bize savaşı niçin farz kıldın? Bizi yakın bir zamana kadar geciktirseydin ne olurdu!... derler. Ey Muhammed, de ki: Dünyâ geçimi azdır, Ahiret, Allah'a karşı gelmekten sakınan için hayırlıdır, size zerre kadar zulmedilmez”;¹³⁵ “Ey inananlar! Aranızda dininden kim dönerse bilsin ki, Allah, sevdiği ve onların O'nu sevdiği inananlara karşı alçak gönüllü, inkarcılara karşı güçlü, Allah yolunda cihat eden, yerenin yermesinden korkmayan bir millet getirir.”¹³⁶

Nafi b. el-Ezrak'a göre, muhaliflerin bulundukları yerler küfür diyarı olduğuna göre imtihan ve muhaliflerin kadın ve çocuklarının katli helâldir.¹³⁷

Nafi bu konuda Nuh Süresinin 26. ve 27. nci ayetlerini delil gösterir:

Nuh dedi: “Rabbim, yeryüzünde kâfirlerden bir tek kimse dahi bırakma!”; “Çünkü onları bırakırsan, kullarını yoldan çıkarırlar ve hep kötü ve kızıl kâfir (insanlar) doğururlar.” Nafi'ye göre bu ayetlerde kafir olarak nitelenenler çocuklardır; hem de doğmadan önce böyle isimlendirilmişlerdir. Nafi bu ayetlere dayanarak Nûh kavminin çocuklarının doğmadan önce kafir olmasının kendi kavmi için de geçerli olduğunu söyler.

¹³⁴ el-Belazuri, *Ensab*, 569b-570a.

¹³⁵ 71. Nuh, 26-27.

¹³⁶ 5. Maide, 54.

¹³⁷ el-Bağdadi, *el-Fark*, 60 vd., eş-Şehristani, *el-Milel*, I, 118, el-Malati, *et-Tenbih*, 53.

Nafi'nin ileri sürdüğü görüşlerden birisi de muhalifleri, müşrik olduğuna göre emanetlerinin geri verilmemesi gerektiğidir.¹³⁸ Dolayısıyla Nafi'ye göre muhaliflerin kanları helâl olduğu gibi, malları da helâldir. Yani kanları bütünüyle helâl, malları da Müslümanlar için fey (kâfirlerden savaşmaksızın alınan mallar)'dir.¹³⁹

¹³⁸ el-Müberred, *Kamil*, V, 1033.

¹³⁹ el-Müberred, *Kamil*, VI, 1037.

III. BÖLÜM

NAFİ b. el-EZRAK SONRASI EZÂRİKA

Nafi b. el-Ezrak'ın öldürülmesinden sonra savaşlar bitmemiş, Ezârika yeni liderlerin önderliğinde birçok katliam gerçekleştirmiştir. Dini bilgi olarak zayıf ancak inandıkları değerleri canı pahasına savunan bu insanlar, gittikleri her yerde kendi inançlarına muhalif kabul ettikleri herkesi hatta çocukları bile öldürmekten çekinmemişlerdir. Ezârika bu tutumunu Sezevver kalesinde son Ezarika fırkası mensubu kalana kadar devam ettirmiştir. Dolayısıyla gittikleri her yerde mali, sosyal ve siyasi alanlarda pek çok zarara yol açmışlardır ve Ezarika mensubu olmayan diğer gruplar üzerinde uzun bir süre unutulmayacak olumsuz bir etki bırakmışlardır. Biz Ezârika'nın Nafi b. el-Ezrak'tan sonraki durumunu, Ezârika ile ilgili şahısları incelemek yoluyla, ortaya koymaya çalışacağız.

1. Ezârika İle İlgili Şahıslar

a) Ubeydullah b. Beşir b. Mahuz et-Temimi(66/686)

Ubeydullah b. Beşir, Nafi b. el-Ezrak'ın ölümünden sonra Ehvaz mevkiindeki savaş esnasında Ezârika'nın lideri oldu. Nafi b. el-Ezrak, ölümünden kısa bir süre önce onu halife atadı.¹⁴⁰ Ubeydullah b. Beşir Haricîlerin en fazla dikkat çeken ve en hareketli şahsiyetlerinden biridir. Etkili konuşma yeteneğine sahiptir ve askerlik konusunda tam bir dehadır. Kendisi Mühelleb b. Ebû Sufre ile Sillabra mevkiinde yaptığı savaşta yenilgiye uğramış ve öldürülmüştür.¹⁴¹

b) Zübeyr b. Ali b. Mahuz et-Temimî (68/687-688)

Ezârika Ubeydullah b. Beşir b. Mahuz'un ölümünden sonra Zübeyr b. Ali'ye biat etti. Zübeyr de Ubeydullah b. Beşir gibi üstün bir lider ve iyi bir komutandı. Ayrıca Ezârika öncesi ve Ezârika dönemindeki birçok olayda yer alması ve etkili bir insan olması onun şöhretinin yayılmasına neden olmuştur. En hareketli dönemi

¹⁴⁰ el-Müberred, *Kamil*, III, 1043.

¹⁴¹ el-Taberi, *Tarih*, V, 619.

Ubeydullah b. Ziyad'ın valilik dönemine rastlar.¹⁴² Kabe'nin savunmasına katıldığı için¹⁴³ Ubeydullah b. Ziyad onu hapsettirmiştir.¹⁴⁴ Ezârika'nın liderliğini almasıyla Ezarika, hareketli yaşanan dönemlerin ardından İsfahan yakınlarında Attâb b. Verkâ komutasındaki ordu ile yaptıkları savaşı kaybetmiş ve Zübeyr b. Ali de bu savaşta ölmüştür.¹⁴⁵

c) Katari b. el-Fucae el-Mazini et-Temimî (79/698)

Büyük bir lider ve askerlik konusunda usta bir komutandır. Ezârika'nın ortaya çıkış sürecinde ve daha sonraları büyük emek sarfetmiş ve gençliğinden beri savaşçılık konusundaki yetenekleri ile göz doldurmuş ve birçok savaşta yer almıştır.¹⁴⁶ Katari b. el-Fucae çok güzel konuşur ve şiirler yazardı. Kaynaklar ayrıca onun kabilesine olan sevgisinin çok büyük olduğunu ve bu sevgisini de konuşmalarında ve şiirlerinde dile getirdiğini hatta bu konuda çok tutucu olduğunu nakleder.¹⁴⁷ Onun siyasi hayatı hakkındaki bilgiler ilk olarak Ahvaz mevkiindeki savaşla başlar. Çalkantılı geçen dönemin ardından Süfyân b. Ebred el-Kelbi kumandasındaki Emevi kuvvetleri Taberistan dağlarında Katari'yi öldürerek taraflarını dağıtmıştır.¹⁴⁸

d) Ubeyde b. Hilal el-Yeşkurî (77/696-7)

Katari b. el-Fucae'nin dostudur. Ondan ayrılmış Kumis'e geçmiştir. Sufyan b. el-Ebred tarafından öldürülmüştür.¹⁴⁹

¹⁴² el-Belazuri, *Ensab*, V, 3b.

¹⁴³ et-Taberi, *Tarih*, V, 566.

¹⁴⁴ el-Belazuri, *Ensab*, IV, 41i.

¹⁴⁵ İbnu'l-Esir, *Usdu'l-Ğabe*, IV, 286.

¹⁴⁶ el-Belazuri, *Ensab*, VI, 35i.

¹⁴⁷ el-Belazuri, *Ensab*, VI, 36i.

¹⁴⁸ et-Taberi, *Tarih*, IV, 309.

¹⁴⁹ el-Belazuri, *Ensab*, VI, 376.

2. Ezârika İsyanları

Ahvaz boğazı mevkiindeki savaş esnasında Nafi b. el-Ezrak öldürölünce Ezârika'nın liderliğini ölümünden kısa bir süre önce yerine tayin ettiğı Ubeydullah b. Beşir aldı.¹⁵⁰ Ahvaz boğazı mevkiindeki savaş Ezârika'nın kazanması Basra'da üzücü bir etki yarattı. İbn Zübeyr yenilginin faturasını valisi Haris b. Abdullah'a çıkarttı ve onu görevden alarak yerine Ömer b. Ubeydullah b. Ma'mer'i tayin etti. İbn Ma'mer Ezârika'ya karşı elinden geleni yaptı. Basra'dan 12.000 adam topladı ve başlarına kardeşi Ubeydullah b. Osman'ı tayin etti.¹⁵¹ O, hızla orduyla Düceyl nehrini geçerek Daris yakınlarında Ezârika ile karşı karşıya geldi. Ubeydullah b. Osman Ezârika'yı yakından tanıyan ve onların savaş tekniklerini bilen bir komutan olan Harise b. Bedr el-Gudâri'nin uyarılarını dinlemedi. Savaş, öğleden önce başlamış ve güneş battıktan kısa bir süre sonra bitmiştir. Ezârika geceleyin sürpriz bir saldırıyla onları hezimete uğratmıştır. Dolayısıyla Dâris savaşını Ezârika kazandı. Ubeydullah b. Osman ve birçok insan öldü.¹⁵² Dolap mevkiindeki savaştan sonra Ezârika'ya karşı önemli görevler üstlenen Haris b. Bedr kalanları toplayıp Düceyl nehrini geçerek yeniden güç topladı. Sonuçta Ezârika Basra ile Ahvaz arasındaki bölgeye tamamen egemen oldu. Daris savaşı Ezârika'nın bulunduğu bölgede ve civarında güçlenmesine katkı sağlayan önemli bir savaştır. Civar bölgelerde yaptıkları yağmalar esnasında birçok insan öldürdüler. Bu süreç zarfında Ubeydullah b. Mehuz, Haris b. Bedr'i ve beraberindekileri kovalamaya devam etti ve onlar üzerindeki baskılarını artırdı. Bu sebeple insanların çoğı Haris b. Bedr'i terketti.

Sonuçta Ezarika'nın karşısında savaşacak bir güç kalmadı. Ezarika bu bölgelerde şiddetini artırdı. Evleri yaktı, kadınları, erkekleri ve çocukları öldürdü. Ezarika bu durumu aylarca devam ettirdi. Ezarika'nın bu güçlü durumu Haricilerin onların etrafında toplanmasına yol açtı. Sayıları neredeyse onbine ulaştı. Bu durum Ubeydullah b. Mehuz'u ciddi bir şekilde Basra'yı almaya yönlendirdi. Amcaoğlu Zübeyr b. Ali b. Mehuz'u öncü birlik olarak gönderdi ve o da Basra'ya geçişi sağlayan Fırat üzerindeki köprüye kadar indi. Tehlikenin farkına varıp korkuya kapılan Basra halkı emirleri Haris b. Abdullah'ın etrafında toplandılar. Onu Ezarika

¹⁵⁰ el-Müberred, *Kamil*, III, 1043.

¹⁵¹ el-Müberred, *Kamil*, III, 1054.

¹⁵² el-Müberred, *Kamil*, III, 1054.

ile savaşması için ikna etmeye çalıştılar. Sonunda halkın yoğun şikayetleri üzerine Abdullah b. Haris, Horasan'da bulunan Mühelleb b. Ebu Sufra'yı Ezarika'ya karşı savaşmakla görevlendirdi.¹⁵³ Mühelleb yaptığı hazırlıklar sonucunda 20.000 kişilik bir ordu ile Ezarika üzerine yürüdü ve Sillabra denilen mevkiide onları yenilgiye uğrattı. Bu savaşta Ubeydullah b. Mahûz öldü. Ezarika bu savaş sonucu Ahvaz şehrini terk edip Errican'a yöneldi. (66/686)¹⁵⁴

Sillabrâ mevkiinde Ubeydullah b. Beşir b. Mahuz öldürölünce Ezarika ez-Zübeyr b. Ali b. Mahuz'a biat etti. Zübeyr'in Ezarika'nın liderliğini üstlendiği bu dönem Ezarika için gerçekten zor bir dönem idi. Çünkü yenilgiden sonra Ezarika arasında yenilmişliğin verdiği bir zayıflık ve bozguna uğramışlık hali ortaya ıktı. Ezarika bu zor dönemi Zübeyr b. Ali'nin idari ve askeri alandaki yetenekleri ile atlatmayı başardı. Kısa zamanda Ezarika'yı toparladı ama sayıları çok azdı.¹⁵⁵ Bu devrede Ezarika'ya Bahreyn Haricileri de katıldı. Onlar sillabrâ mevkiinde yenilen Ezarika'ya yardım ettiler ve onları korudular. Bu dönemde Faris, Rey, Ahvaz, Cibâl Ezârika hareketinin yaygın olduğu bölgelerdir.¹⁵⁶ Bu dönemde pek çok siyasi gelişme meydana gelmiş ve bunlardan istifade eden Zübeyr b. Ali Ezârika'yı tekrar güçlü konumuna getirmiştir. Bu dönemde yaşanan siyasi gelişmelerden biri Muhtar es-Sakafi'den Küfe'yi almak isteyen Musab b. Zübeyr'in Basra'ya gelmesiydi. O Basra'da iken, Muhtar'a karşı Mühelleb'ten kendi yanında savaşmasını istedi. Bunun üzerine Mühelleb Ezârika ile savaşı bıraktı ve yerine oğlu Muğire'yi görevlendirdi.¹⁵⁷ Muğire'nin görevi Basra'yı korumak ve savunmaktı. Mus'ab ve Mühelleb, Muhtar'a karşı başarılı oldu ve Muhtar öldü. Bunun üzerine Mühelleb Basra'ya geri döndü ve Ömer b. Ubeydullah b. Ma'mer'i Faris'e emir tayin etti. Asıl görevi Ezârika ile savaşmaktı.¹⁵⁸ İbn Ömer iyi bir komutandı ama orduyu idaresi iyi değildi. Bu yüzden başarısız savaşlar ortaya koydu. Bundan yararlanan Zübeyr b. Mahuz kısa zamanda Medain ve İsfahan'ı ele geçirdi. Fakat daha sonra İsfahan yakınlarında Attab b. Verka komutasındaki ordu ile yaptıkları savaşı kaybettiler. Zübeyr bu savaşta öldürölüdü.

¹⁵³ et-Taberi, *Tarih*, V, 616.

¹⁵⁴ et-Taberi, *Tarih*, V, 619.

¹⁵⁵ el-Müberred, *Kamil*, III, 1081.

¹⁵⁶ et-Taberi, *Tarih*, V, 618.

¹⁵⁷ el-Müberred, *Kamil*, III, 1085.

¹⁵⁸ et-Taberi, *Tarih*, VI, 119.

(68/687-88) Geride kalanlar Kirman dağlarına kaçarak kurtuldular.¹⁵⁹

İbn Zübeyr'den sonra Ezârika'nın liderliğini alan Katârî hakkındaki ilk bilgilere Dolap mevkiinde yapılan savaşta rastlanılır. Bu savaş Ezârika'nın güçlenip yayılmasında çok fazla etkisi olan bir savaştır. Katari bundan sonra çeşitli olaylarda önemli görevler üstlenmiştir. Ancak Katari döneminde yapılan savaşlarda Ezarika'nın durumu kötüleşince Katari, İsfehan'dan çekilmeye karar verdi ve Ahvaz'a yaklaştı. Böylece Basra ahalisi için tehlike yeniden belirdi.¹⁶⁰ Mühelleb b. Ebû Sufre tekrar onlarla savaşmak için görelendirildiyse de uzun müddet devam eden mücadelelerle de kesin bir sonuç elde edemedi. Katari döneminde yaşanan önemli bir gelişme Dareberd mevkiinde kazanılan başarıdır. Ezârika, Abdülaziz komutasındaki orduyu yenilgiye uğratmıştır. (73/692) Ezârika bu savaş sonucu yeniden Ahvaz'a ulaştı ve Basra'yı tehdit etmeye başladı.¹⁶¹ Ezârika'ya katılanların sayısı arttı ve Ezârika gittikçe güçlendi. Onların kuvvetli dönemi hicri 73 senesinin ortalarına kadar yani Haccac'ın gelişine kadar sürdü. Irak yeniden Emeviler'in idaresine geçince Haccac b. Yûsuf es-Sakafî ile Mühelleb b. Ebû Sufra Ezârika'ya karşı birlikte düzenledikleri askeri hareketler neticesinde onları Düzeyl, Kâzırın ve Faris bölgelerini boşaltıp Cirüft'e çekilmeye mecbur etti. Ezârika içindeki mevâlilerle Araplar arasında anlaşmazlık çıkınca Abdürabbih el-Kebîr'in emrindeki 7.000 kişi Cirüft'te kalırken Abdürabbih es-Sağîr komutasındaki 4.000 kişi Kirman'a, Katari b. Fücâe'ye bağlı 10.000 kişi de Fâris'e çekildi.¹⁶² Mühelleb b. Ebû Sufra Ezarika'dan Katari ile çarpışmış, onu Kirman topraklarına oradan da Rey topraklarına sürmüştür. Sonra Abdürabbih el-Kebîr'i öldürmüştür. Oğlu Yezid b. el-Mühelleb'i Abdürabbih es-Sağîr'in üstüne göndermiş ve böylece onun ve adamlarının işini bitirmiştir. El-Haccâc, Sufyân b. el-Ebred el-Kelbî'yi büyük bir ordu ile Katariyy'in Rey'den Taberistan'a gidişinden sonra, onun üzerine gönderdi. Onu da orada 76/698 yılında öldürdüler ve başını el-Haccâc'a gönderdiler. Ezârika liderlerinden Yeşkûrî'ye bağlı olanlar ise Kûmis'teki Sezevver kalesinde kuşatılarak imha edildi. Böylece Ezârika fırkası tamamen ortadan kalktı.¹⁶³

¹⁵⁹ İbnu'l-Esir, *Usdu'l-Ğabe*, IV, 286.

¹⁶⁰ el-Müberred, *Kamil*, III, 1100.

¹⁶¹ İbnu'l-Asam, *Futuh*, II, 63b.

¹⁶² İbnu'l-Asam, *Futuh*, II, 85b.

¹⁶³ el-Bağdadi, *el-Fark*, 60vd.

3. Ezârika'nın Yayıldığı Bölgeler

a) Basra

Güney Irak'ta Hz. Ömer tarafından kurulan bir şehirdir. Bağdat'ın 420 km güneydoğusunda, Dicle ile Fırat nehirlerinin birleştiği noktanın 50 km güneybatısında yer alır.¹⁶⁴

Basra'da Haricîliğin ilk kurucusu Sıffin'den sonra 500 kişilik bir Haricî kütlesinin başına geçerek Nehrevan'a katılan ve oradan kurtulup tekrar Basra'ya sığınan Mis'ar b. Fedekî et-Temîmî'dir. Ondan sonraki dönemlerde özellikle Ziyadlar döneminde "çete harpleri" dışında geniş çaplı bir çatışma durumu gözükmemektedir. Ebû Bilâl Mirdas b. Üdeyye'nin ölümünden Nafi b. el-Ezrak'a kadar derin bir sessizliğe gömülen Haricîler Nafi ile harekete geçmiş, valilerin şiddet içerikli muamelelerine rağmen görüşlerini dile getirmekten çekinmemişlerdir ve sürekli olarak Basra'yı ele geçirme çabası içinde olmuşlardır. Basra'daki Ezârika'yı temizleyen kumandan Ebû Said el-Mühelleb b. Ebî Sufra'dır.

b) Ahvaz ve Huzistan

Huzistan, İran'ın güneybatısında yer alır. Ahvaz ise Huzistan eyaletinin merkezidir. Hz. Ömer zamanında uzun süren bir muhasaradan sonra fethedilmiştir.¹⁶⁵

Abdullah b. Zübeyr'den ayrıldıktan sonra Nafi önderliğinde Basra'ya gelen Haricîler buradan 300 kişilik bir grupla yine Nafi önderliğinde ayrılırlar ve Ahvaz ve Huzistan dolaylarına giderek buralarda hakimiyet sağlarlar. Bunun üzerine Abdullah b. Zübeyr, Muhelleb b. Ebû Sufra'yı Ezârika'ya karşı savaşmakla görevlendirir ve Sillabrâ mevkiinde yapılan savaş sonucu yenilirler ve bu bölgeyi terk etmek zorunda kalırlar.

c) Medain ve İsfahan

İran'ın şehirlerindendir. Sillabrâ yenilgisinden sonra Zübeyr b. Mâhûz önderliğinde bir araya gelen Ezârika Medâin ve İsfahan'a varıncaya kadar yağmaya

¹⁶⁴ Yakut el-Hamevi, *Mu'cemu'l-Buldan*, Mısır 1323-4/1906, III, 192.

¹⁶⁵ Yakut el-Hamevi, *Mu'cemu'l-Buldan*, III-IV, 488-9.

ve muhaliflerini öldürmeye devam etmiştir. Ancak İsfahan yakınlarında Attab b. Verkâ kumandasındaki ordu ile yaptıkları savaşı kaybetmişler ve Eydec'e kadar çekilmişlerdir.

d) Sabur

Sabur, İran'da meşhur bir köydür.¹⁶⁶ Katarî önderliğinde toplanan Haricîler el-Muhelleb ile yaptığı birçok savaş sonucunda İran topraklarından olan Sabur'a kadar atıldılar ve burasını hicret yerleri kabul ettiler. Fakat daha sonra Irak valisi el-Haccâc ve el-Muhelleb'in çalışmaları sonucu Düzeyl, Kâzirun ve Fâris bölgelerini boşaltıp Cireft'e çekilmeye mecbur ettiler.

e) Re'y

Kumus ve Cibal arasındaki Deylem bölgesinde kurulmuş büyük bir yerleşim merkezidir ve Tahran'ın 8 km güneydoğusundadır.¹⁶⁷ Ezârika'nın Cireft'e çekilmesinden sonra burada bir ayrılma olur. Bu ayrılma sonucu Fâris'e doğru çekilen Katarî Kirman' da el-Muhelleb ile çarpışmış ve el-Muhelleb onu Re'y toprağından sürmüştür.

f) Taberistan

İran'ın Mazenderan eyâletine verilen isimdir. Kuzeyinde Hazar Denizi, güneyinde Elburz silsileri, doğusunda Curcân, batısında Gilân dağları yer alır.¹⁶⁸ Kirman'daki yenilgiden sonra Katarî Re'y'den Taberistan'a geçmiş ve burada öldürülmüştür.

g) Kumis

Re'y ve Nişâbur arasında, Taberistan dağlarının uzantısı üzerinde bir yerdir.¹⁶⁹ Ezârika'nın son lideri Ubeyde b. Hilâl el-Yeşkûri, Katariyy'den ayrıldıktan sonra Kumis'e geçmiş ve burada öldürülmüştür. Onun ölümüyle Ezârika grubuna son verilmiştir.

¹⁶⁶ Yakut el-Hamevi, *Mu'cemu'l-Buldan*, V-VI, 4-5.

¹⁶⁷ V. Minorsky, "Rey", *İslam Ansiklopedisi*, IX, 720.

¹⁶⁸ CL. HUART, "Taberistan", *İ.A.*, IX, 598.

¹⁶⁹ Yakut el-Hamevi, *Mu'cemu'l-Buldan*, III-IV, 414-5.

4. Ezarika'nın Haricilikteki Yeri

Toplumu yeniden kendi itikadi anlayışlarına göre üretmeye çalışan Hariciler, tüm dikkatlerini müminlere, onların imamlarına, büyük günah ve küfür-şirk gibi konulara yönelttiler. Müslümanların oluşturduğu cemaat, kendileri gibi inanmış insanlardan teşekkül etmeliydi. Artık onları önceki dönemlerde yapıldığı gibi kafirleri ya da müşrikleri iman dairesi içine sokma çabaları ilgilendirmiyordu. Onlar için önemli olan saf, katıksız, kendileri gibi düşünen müslümanlardan oluşan bir İslam toplumu meydana getirmektir. Bu toplumu meydana getirmek için her türlü şiddete başvuran Hariciler fikirlerinde de son derece katı idi. Onların fikirlerinde katı olmalarının sebebi devleti yönetme ve ümmeti idare etme gibi bir sorumluluk üstlenmemelerinden dolayıdır.

Hariciler içinde en katı fikirlere sahip olan fırka Ezarika'dır. Diğer fırkalarda bu katı hükümler yumşatılmıştır. Harici fırkalar içerisinde İbadiyye ve Necedat, Ezarika'ya hemen hemen zıt görüşler ortaya koyarken; Sufriyye, Ezarika kadar ağır olmasa da onların görüşlerine yakın görüşler ortaya koymuştur.

Ezarika'nın Hariciler içinde önemli bir yere sahip olmasının sebebi, Harici söylemi, fikir sahasından çıkarıp eylem sahasına sokarak az sayıda da olsa halka mal etmesidir. İlk Hariciler döneminde dağınık olan fikirler Ezarika ile düzenli hale getirilmiş, yeniden anlamlandırılarak diğer fırkalara karşı tartışmalarda kullanılmıştır. Böylece, ilk Hariciler dönemindeki görüşler teoride kalmamış Ezarika sayesinde halk tabanına yayılmıştır. Ancak Ezarika fikirlerinde son derece aşırı ve sert olduğu için bu görüşler çok az yankı bulmuş, dahası onlara karşı büyük bir muhalefet oluşmuştur.

Hariciler, Ezarika döneminde başlangıçta sahip olamadıkları birçok siyasi ve dini kavrama kavuşmuşlardır. Ezarika'nın belki de Harici literatürüne en büyük katkısı "Kaade, Takiyye, İsti'raz vb." kavramları kazandırmasıdır. Ezarika dini referansları araç edinerek elde ettiği bu kavramları siyasi amaçlarını gerçekleştirmede ısrarlı bir şekilde kullanmıştır.

Ezarika akidelerini hep Kur'an'dan hareketle oluşturmuştur. Onların şiirleri, mektupları, konuşmaları her Kur'an ayetleriyle doludur. Ancak nassı yüzeysel anlamaları, ayrıca bedevi hayatın getirdiği katı ve sert tutum, onların diğer fırkalara

karşı kesin, aşırı ve tavizsiz görüşler ortaya koymalarına neden olmuştur. Kaade, takıyye ve isti'raz gibi ilk defa Ezarika tarafından ortaya atılan bu kavramlar yine onlar tarafından sert bir şekilde uygulanmıştır. Sonuç olarak akidelerine sıkı sıkıya bağlı, saf, katışıksız bir Müslüman toplumu oluşturmuşlardır.

İlk Hariciler döneminde genelde Emevi karşıtı bir profil çizilirken, Ezarika döneminde Nafi tarafından ileri sürülen görüşler ve kaade, takıyye ve isti'raz gibi kavramlarla çerçeve gittikçe genişleyerek “biz ve ötekiler” şekline dönüşmüştür. Nafi b. el-Ezrak bu kavramları ortaya koyarak, Harici olsun olmasın herkesin kendilerine katılma ya da katılmama yolunu göstermiştir.

Ezarika'nın özellikle dili çok iyi kullanması ve dilin bütün güzelliklerinden en iyi şekilde faydalanması, onların inançlarını en iyi şekilde muhaliflerine karşı savunmalarını ve muhaliflerinin görüşlerini bu şekilde çürütme yoluna gitmelerini sağlamıştır. Özellikle Ezârika liderlerinin genelinin hitabet yeteğine sahip olması, birçok insanı etkilemelerine ve peşlerinden sürüklemelerine neden olmuştur. Ayrıca Ezarika'nın ilgi çeken özelliklerinden birisi de her zaman gerçekleri dile getirmesidir. Gerçek, lehlerine veya aleyhlerine de olsa olduğu gibi anlatmaktan çekinmemişlerdir. Düşmanlarının üstünlüklerini, meziyetlerini rivayet etmede bir beis görmemişlerdir.

Ezarika, çok kısa bir süre tarih sahnesinde kalmasına rağmen hem siyasi alanda hem de sosyal alanda derin izler bırakmıştır. Onların bu kadar etkili olmalarına rağmen kısa zamanda yok olmalarının en büyük sebeplerinden biri kendi aralarında ortak bir görüş ve birlik oluşturmamalarıdır. Muhakkimetu'l-Ula adı verilen ilk Haricilerden sonra Nafi b. el-Ezrak önderliğinde ortaya çıkmışlar ve gittikleri her yerde bulundukları ortama uymak yerine, ortamı kendi fikir ve görüşleri doğrultusunda değiştirmeye kalkışmışlar ve bu amaçlarını gerçekleştirmek için aşırılığa kaçmaktan çekinmeyerek katliamlara girişmişlerdir. Onların kendilerinden olmayan insanlara karşı bu şiddet yanlısı tutumları, toplumda sevilmemelerine ve onlara karşı bir antipatinin oluşmasına yol açmıştır. Sonuç olarak hiçbir yerde uzun süre yerleşememişler ve kısa zamanda yok olmuşlardır.

IV. BÖLÜM

EZÂRIKA' NIN GÖRÜŞLERİ

1. İtikadi Görüşleri

a) Küfür

Kur'an'da bir kavram olarak kafir, Allah'ı tanımayan kimse için verilen bir isim¹⁷⁰ iken Hariciler Allah'a inansın inanmasın, hiçbir ayırım gözetmeksizin, kendilerinden olmayan herkesi kafir ilan ettiler. Bu anlayış Müslümanlar arasında çok ciddi bir korku meydana getirdi. Kafir damgası yiyen ve ümmetin dışına itilen kişinin Harici itikadine göre öldürülmesi gerekiyordu. Bu da yetmiyormuş gibi o kimsenin karısı ve çocukları da onunla birlikte ölüme mahkum ediliyordu.

Başlangıçta Sıffin savaşına Hz Ali'nin saflarında iştirak eden Hariciler daha sonra bugün dahi herkesi şaşkırtan bir mantıkla azılı bir Ali düşmanı oldular. Ezarika "Dünya hayatı üzerinde sözü senin hoşuna giden pek azılı düşman iken, kalbinde olana Allah'ı şahit tutan iş başına geçince yeryüzünde bozgunculuk yapmaya, ekin ve nesli yok etmeye çabalayan insanlar vardır"¹⁷¹ ayetini delil göstererek, Hz. Ali'nin kafir olduğunu söylediler.

Başlangıçta sadece Hz. Ali tekfir edilirken daha sonra daire genişletilerek Hz. Osman, Talha, Zübeyr, Aişe, İbn Abbas ve onlarla aynı görüşü benimseyen diğer Müslümanları da tekfir ettiler. Ezarika'ya göre bu sahabiler ve onlarla birlikte hareket eden herkes ebedi olarak cehennemde kalacaktır.¹⁷²

b) İman-Amel

İman, "hem fiili kalb, hem fiili lisân ve hem de fiili cevârihtir. Her üçü de imanın rüknüdür. Bunlardan biri olmadığı zaman imandan söz edemeyiz."¹⁷³

¹⁷⁰ 2. Bakara, 204.

¹⁷¹ 9. Tevbe, 30 vd., 2. Bakara, 6.

¹⁷² el-Bağdadi, *el-Fark*, 60 vd.

¹⁷³ el-İsferayini, *Tabsir*, 50.

c) Büyük Günah

Büyük günahlardan herhangi birini işleyen kimse dinini inkar ile İslamdan çıkmış olur, binaenaleyh o da diğer kafirlerle beraber cehennemde ebedi kalır. Çünkü o putperesttir.¹⁷⁴

d) Ehl-i İslam

Kendilerinden olmayan Ehl-i İslam' ın hepsi cehennemliktir. Umumiyetle Ehl-i İslam Arap kâfirler gibidirler. Yani kendilerinden cizye kabul edilmez ve kestikleri yenmez. Ya İslâm dinine (Havaric) girerler ya da öldürülürler.¹⁷⁵

e) Ehl-i Kitap

Vergilerini ödeyen Yahudi ve Hristiyanların öldürülmeleri haramdır.¹⁷⁶ Ezarika, vergi vermek koşuluyla İslam topraklarında yaşayan Yahudi ve Hristiyanlara zarar vermeyi haram kabul etmişlerdir. Çünkü onlara göre Ehli Kitap, Müslümanlar gibi Allah'ın gerçek vahyine mahzar değildi. Bu yüzden onları korumak gerekirdi.

f) Peygamberlik

Peygamberlerin nübüvvetle görevlendirildikten sonra büyük ve küçük günah işlemesi caiz olduğu gibi nübüvvetten önce kâfir olan bir kimsenin peygamber olarak gönderilmesi de caizdir.¹⁷⁷ Bu görüşü şu ayetlerin zahirinden almışlardır: “Ey Muhammed biz sana apaçık bir fetih verdik. Ki, Allah senin geçmiş ve gelecek günahını bağışlasın ...”¹⁷⁸

g) Kaade

Harici düşünceleri paylaşmakla bereber Ezarika ile birlikte Dâru'l-İslâm addedilen Ahvaz'a gelmeyerek isyana katılmayanlardan teberri etmek ve zalim

¹⁷⁴ eş-Şehristani, *el-Milel*, I, 110.

¹⁷⁵ el-İsferayini, *Tabsir*, 50.

¹⁷⁶ el-İsferayini, *Tabsir*, 50.

¹⁷⁷ eş-Şehristani, *el-Milel*, I, 110.

¹⁷⁸ 48. Fetih, 1-2.

addedilen Emevi idaresine karşı isyan etmeyerek oturup kalanları kafir saymaktır.

Ezârika, kaadeyi yani kendileriyle aynı fikirde olup da ayaklanmaya katılmayan ve olayların durulmasını bekleyenleri tekfir etmiş, böylelerinden teberri etmeyi gerekli görmüştür.¹⁷⁹

Nafi b. el-Ezrak'ın başlangıçta bu düşünceye muhalif olduğu söylenmekle beraber, o da sonradan bu düşünceyi benimsemiştir. Nafi b. el-Ezrak, kendilerinden olmayan ka'ade'yi tekfir etmeyen el-Muhakkimetu' l-Ula'dan teberri etmiştir. Ezarika, kendi bulundukları مکانı “Daru'l-Emin” kendi dışındakileri yerleri de “Daru'l-Harp” olarak isimlendirmiştir. Ezarika'ya göre gerçek Harici görüşüne sahip olanların yapması gereken, cihad için oturup uyuşukça kalmamak, daru'l-harp sayılan yerlerden kendi diyarlarına hicret etmektir.

h) Takıyye

Kalpte olanın hilafını izhardır. Gerek söz ve gerekse harekette takıyye kesin olarak caiz değildir.¹⁸⁰ Bu konuda şu ayetleri delil getirirler:

“Kendilerine, elinizi savaştan çekin, namaz kılın, zekât verin denenleri görmedin mi? Onlara savaş farz kılındığında, içlerinden bir takımı, hemen insanlardan, Allah'tan korkar gibi, hattâ daha çok korkarlar ve: Rabbimiz! Bize savaşı niçin farz kıldın? Bizi yakın bir zamana kadar geciktirseydin ne olurdu!, derler ...”¹⁸¹

Takıyye, Ezraki lider Nafi b. el-Ezrak'ın kendi gibi düşünenlerin kendi yanında olmasını istemesinden ya da kendi gibi düşünen Haricilerin başkaları yanında olmasını istememesi sonucunda ortaya çıkmıştır. Nafi takıyye prensibini uygulayanları kesin olarak kafir ilan etmiştir.

Ezarika, takıyye anlayışını “şurat” ile temellendirmiştir. Çünkü ılımlı olmayan Harici gruplar, zalim imamları tekfir ederek onlarla mücadele etmeyi vacip saymışlardır. Bu mücadelenin temelinde “cennet karşılığında Allah yolunda ölmek”

¹⁷⁹ eş-Şehristani, *el-Milel*, I, 110.

¹⁸⁰ el-Müberred, *Kamil*, III, 988.

¹⁸¹ 4. Nisa, 77.

anlayışı vardır. Öyleki adaletle hükmetmediği aşikar olan imama, karşı çıkan 40 kişi varsa, Harici anlayışına göre kılıcı çekip savaşmak vaciptir. Bu sebeple kendilerine şurat adını vermişlerdir.

i) İsti'raz

İsti'raz, “sorguya çekme-sorup soruşturma” anlamına gelir. Kişinin müminliğinin ispatı Ezarika tarafından iyice zorlaştırılmıştır. Hariciler için iman ,başlangıçta dilin ikrarı, kalbin tasdiki ve amellerden oluşurken, Ezarika imana farklı bir anlam yüklemiştir. Ezarika kendi ordugahlarına katılmak isteyenlere ilginç bir sınav uyguladı. Ezrakiler diğer Müslümanlarla karşılaştıkları zaman, onları imanları hakkında sorguya çekmişlerdir. İlk Hariciler de Abdullah b. Habbab'ı sorgulamışlardır. Fakat bu sınav tamamen dilin ikrarını esas alıyordu. Şayet Hz. Abdullah daha sonra Sufriyye ve İbadiyye tarafından Ezarika'ya tepki olarak benimsenen takıyye prensibine başvursaydı, canını kurtarabilecekti.

İsti'raz, Harici görüşe sahip insanlardan müteşekkil saf Harici bir cemaat oluşturmak ve cemaatı çürüklerden ayıklamak için formüle edilmiş bir uygulamadır. Ameli imandan bir cüz saymak sureti ile günah işleyen herkesi küfürle itham eden Hariciler öyle bir noktaya geldiler ki artık Harici olmanın yolu büyük bir günah olan masum bir müslümanın kanına girmekten geçiyordu. İsti'raz anlayışının temelinde zihinlerinde tasavvur ettikleri cemaatı teşekkül ettirme gayreti vardır. Harici olmayanların eş ve çocuklarının da öldürülmesini hukuken uygun gördüler. Daha sonra isti'raz kelimesi inanç bakımından düşman olanları “haksız yere öldürme” anlamında kullanıldı.¹⁸²

2. Siyasi Görüşleri

a) Dar-ı İslam ve Daru'1-Harb

Kendilerinin yaşadıkları yerler “Dar-ı İslam”, muhaliflerinin yaşadıkları yerler, “Daru'1-Harp” tir. Onlara göre Daru'1-Harp'te caiz olan her şey Dar-ı İslam'da da caizdir. Mesela, çocuk ve kadınların öldürülmesi, esir alınması, ayrıca

¹⁸² eş-Şehristani, *el-Milel*, I, 110.

muhalliflerin köleleştirilmesi ve savaşa katılmayanların öldürülmesi caizdir.¹⁸³

b) Hicret

Girişilen savaş hareketlerine katılmayarak bir kenarda kalıp oturmayı tercih edenler kafirlerin ta kendileridir. İnsanlardan kendilerine "hicret etmeyenler" için de aynı hüküm geçerlidir.¹⁸⁴ Bu konuda şu ayeti delil getirirler: “Melekler; nefislerine zulmedenlerin canlarını alırken, onlara “siz nerede idiniz?” dediler. Onlar da “Biz yeryüzünde zayıf ve aciz idik”, dediler. Melekler: “Allah’ın yeri hicret edeceğiniz kadar geniş değil miydi? dediler ...”¹⁸⁵

3. Fıkhi Görüşleri

a) Recm

Kur’an’da zikredilmemiş olması hasebiyle zani hakkında recm’i uygulamak yanlışdır. Kur’an’da zina eden kadın ve erkeğe sadece sopa cezası uygulanır.¹⁸⁶

b) Kazf

Kazf (iftira) cezası, sadece namuslu bir kadına iftira edenlere uygulanır. Namuslu erkeklere iftara edenlere bu ceza uygulanmaz.¹⁸⁷ Çünkü şu ayetin zahiriyle yetinmişlerdir. “İffetli kadınlara zina isnad edip de, sonra da bu iddialarını dört şahitle doğrulamayanlara, seksen değnek vurun ve onlardan ebediyyen şahitlik kabul etmeyin. Çünkü onlar fasıkların ta kendileridir”.¹⁸⁸ Ayette, erkeklere iftira eden için bir ceza zikredilmemiştir.

c) El Kesme

Çalınan malın miktarı ne olursa olsun hırsıza omuzdan kol kesme cezası

¹⁸³ el-Bağdadi, *el-Fark*, 60 vd.

¹⁸⁴ et-Taberi, *Tarih*, V, 567-8.

¹⁸⁵ 4. Nisa, 97.

¹⁸⁶ el-İsferayini, *Tabsir*, 50.

¹⁸⁷ el-Eş’ari, *Makalat*, I, 86.

¹⁸⁸ 4. Nur, 4.

uygulanır, isterse çaldığı bir elma veya daha ucuz birşey olsun fark etmez.¹⁸⁹

d) İctihad

Kur'an'ın zahirinin, bütün pratik ihtiyaçları karşıladığını düşünen Ezarika, içtihadı ihtiyaç duyulmadığını dile getirmiştir.¹⁹⁰

e) Hayızlı Kadın

Kadınların âdetleri esnasında kılamadıkları namazları kaza etmeleri gerekir.¹⁹¹

Ayrıca, bunlara ek olarak Ezârika kendilerine katılacak adayı imtihan (mihne) ederdi. Bu imtihan şöyle yapılırdı : Ezrakilere katılacak adaya öldürmek üzere bir esir verilirdi. Eğer aday emre uyarsa, Ezrakilere daha sıkı sarılacağı düşünülürdü. Çünkü özellikle öldürülen adam, kendi kabilesinden biri olursa, mevcut bağlarını koparmış ve böylece Ezarika'nın "himayesi"ne muhtaç duruma gelmiş olacaktır.¹⁹²

¹⁸⁹ el-İsferayini, Tabsir, 50.

¹⁹⁰ el-İsferayini, Tabsir, 50.

¹⁹¹ el-İsferayini, Tabsir, 50.

¹⁹² el-Bağdadi, el-Fark, 60 vd.

SONUÇ

Her toplum, kendine özgü, davranışlar sergiler. Bu davranışlar, bu toplum için karakteristik olan varoluş, düşünüş ve hareket ediş tarzlarıdır. İslamiyette ortaya çıkan itikadî nitelikli ilk farklılaşma olan Haricîler ve ondan ayrılan Ezârika da tarih içerisinde oynadıkları roller itibariyle ve sergiledikleri davranışlarla kendilerini diğer Müslümanlardan ayırt etmişler ve İslam fikir ve mezhepler tarihinde kendileri için karakteristik olan görüşler ortaya atmışlardır.

Hiz. Muhammed'den önce var olan Emevî-Haşimî çekişmesi Hiz. Muhammed döneminde onun Haşimoğullarının bir ferdi olması hasebiyle toplumda Umeyyoğullarına yönelik bir antipatinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Hiz. Ömer'in öldürülmesinden sonra yeni halifeyi belirleyecek komisyonda, Ali ve Osman'ın karşı karşıya gelmesi, Emevî-Haşimî çekişmesini tekrar gün yüzüne çıkarmıştır. Hiz. Osman'ın halifeliği döneminde olumsuz bazı icraatları ve bu icraatlarının toplumda ona karşı bir muhalefet oluşturmaları ve öldürülmesi ondan sonra da Cemel ve Sıffin savaşlarında Müslümanların karşı karşıya gelmesi Müslüman toplum içindeki bir grubun Emevî-Haşimî çekişmesine muhalefet ederek ayrılmasıyla sonuçlanmıştır.

Haricilik, siyasi ve dini açıdan fikir çerçevesi önceden tayin edilmiş bir hareket olmayıp teşekkülünde birden fazla sebebin etkili olduğu bir harekettir. Otoriter ve adil bir idare arayışı ile merkezi otoriteyi temsil eden kureyşin hakimiyetini sarsıp, kendi içtimai ve etnik yapılarının gerektirdiği mizaç istikametinde fazla derine girmeden Kur'an'a dayalı bir hayat anlayışını benimseyen, siyasi alanda hilafetin kureyşliliğine karşı çıkarak, zalim imama başkaldırmanın vucubuna, itikadı alanda ise mürtekib-i kebirenin ebedi azapta kalacağına inanan, çoğunluk olarak alt sosyal ve ekonomik tabakalardan gelen kimselerin temsil ettiği bir harekettir.

Hariciliğin teşekkülünde iki dönem arz etmektedir: Hizipleşme ve fırkalaşma dönemleri. Haricilik başlangıçta bir fırka olarak doğmamıştır. Haricilik ülke yönetiminde kendisini hissettiren siyasi ve ekonomik problemlere bağlı olarak hizipleşme şeklinde ilk defa kendini göstermiştir. Bu dönemi Hiz. Ömer dönemindeki, Küfe valilerinin tayininde yaşanan sıkıntıya kadar götürebiliriz. Yerel bazda yaşanan bu sıkıntı, Hiz. Osman'ın katli ve Hiz. Ali'nin atanmasıyla ulusal düzeye taşınmıştır.

Fakat bu noktaya gelinceye kadar gerek siyasi gerek itikadi fikirleri ile fırkalaşma anlamında Harici kimlik henüz yoktur. Hz. Osman doğrudan Hariciler tarafından öldürülmemiştir. Hz. Osman'ı öldüren insanlardan bir kısmı Harici teşekkül içinde yer almışlardır.

Hariciliğin siyasi ve dini fikirlerle ortaya çıktıkları dönem fırkalaşma dönemidir. Hizipleşme döneminde yaşanan kötü siyasi tecrübe Haricilerin hilafetin kureyşliliğine karşı çıkmasına yol açmıştır. Ehliyet şartını ileri sürerek otoriteyi tabana yaymak istediler. Daha önce kişiler etrafında kümelenen Harici unsurlar, bazı fikirler etrafında toplanarak, yeni bir kimlik oluşturmaya çalışmışlardır.

Hariciliğin siyasi ve itikadi görüşleri hicrî 64'lere doğru sistematik bir nitelik kazanmıştır. Bu tarihler aynı zamanda Hariciliğin Ezârika, Necedât, İbâdiyye, Sufriyye gibi çeşitli kollara ayrılmaya başladığı dönemdir.

Haricîlerden ilk ayrılan grup Ezârika'dır. Ezârika, Hariciliğin en kalabalık ve en güçlü kolunu teşkil etmesinin yanında kaade, büyük günah, isti'raz, recm, kazf vb. kavramları İslâm toplumuna kazandırmakla da diğer topluluklara bu konuda öncülük etmişlerdir.

Ezârika çok kısa süre ayakta kalabilmesine rağmen, kendileri dışındakileri hem kafir hem de müşrik kabul etmeleri, bunların kadınları ile çocuklarını öldürmeyi veya köle statüsüne geçirmeyi ve mallarını yağmalamayı caiz görmeleri sebebiyle, kendileri gibi düşünmeyen herkesi düşman görmüşler ve onlara savaş açmışlardır. Onların bu tavrı gittikleri yerlerde onların sevilmemelerine neden olmuş ve bu da onların yok olmalarını hızlandırmıştır.

Ezârika, fiziki olarak yok olmasına rağmen bugün İslam dünyasında ortaya çıkan birçok akımın fikirlerinde ve hareket tarzlarında Ezarika' ya özgü bazı yansımalar söz konusudur. Ezârika'ya mensup insan tipi, gerek yetişme ortamı, gerek Kur'ân'ı anlayış biçimi ve gerekse şiddet yönleriyle, Hariciler içinde tepkisel – kabilevi bir din anlayışının en tipik temsilcileridir.

KAYNAKÇA

- Abbas, İhsan, *Divanu Şi'ri' l-Havaric*, Beyrut 1982.
- Abdulhamid, İrfan, *İslam' da İtikadi Mezhepler ve Akaid Esasları*, Çev. M. Saim Yeprem, İstanbul 1981.
- Abdulmuttalib, Rıfat Fevzi, *el-Hilafe ve' l-Havaric fi' l-Mağribi' l-Arabi*, 1983.
- Abdurrazık, Ali, *İslam'da İktidarın Temelleri*, Çev. Ömer Rıza Doğrul, Birleşik Yayınları, 1995.
- Ahmet Cevdet Paşa (1895), *Kıyas-ı Enbiya ve Tevarihi Hulefa*, İstanbul 1976.
- Ahmed Emin, *Fecru' l-İslam*, Kahire 1964.
- _ *Duha' l-İslam*, I-III, Kahire 1357/1938.
- _ *Zuhru' l-İslam*, I-IV, Kahire 1961.
- Akbulut, Ahmet, *Sahabe Devri Siyasi Hadiselerinin Kelami Problemlere Etkileri*, İstanbul 1992.
- el-Akl, Nasır b. Abdilkerim, *el-Havaric: Evvelü' l-Fırak fi Tarihi' l-İslam*, Riyad 1998/1419.
- Arnold, T.W., *İntişar-ı İslam Tarihi*, Çev. M. Halil Halid, İstanbul 1343.
- Atay, Hüseyin, *Kur' ân' a Göre İman Esasları*, Ankara 1961.
- Ateş, Orhan, *İlk Harici Fikirlerin Teşekkülü*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1999.
- Ayçan, İrfan, *Muaviye b. Ebi Süfyan*, Ankara 1990.
- el-Bağdadi, Ebu Mansur Abdulkahir b. Tahir el-İsferayini et-Temimi (429/1037), *Kitabu Usuli' d-Din*, İstanbul 1928.

- _ *Mezhepler Arasındaki Farklar*, Çev. Ethem Ruhi Fıglalı, İstanbul 1991.
- Barthold, W., *İslam Medeniyeti Tarihi*, Çev. M.Fuad Köprülü, Ankara 1977.
- Bedevi, Abdurrahman, *Mezahibu' l-İslamiyyin*, Beyrut 1971.
- el-Belazuri, Ahmed b. Yahya b. Cabir (279/892), *Fütuhu' l-Buldan*, Çev. Mustafa Fayda, Ankara 1987.
- _ *Ensabü' l-Eşraf*, thk. Muhammed Bakır el-Mahmudi, Beyrut 1988.
- Brockelmann, Carl, *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi*, Çev. Neşet Çağatay, Ankara 1954.
- Buhl, Fr., "Sıffin", İA. X.
- el-Cahız, Ebu Osman Amr b. Bahr (255/869), *el-Beyan ve' t-Tebyin*, I-IV, thk. Abdusselam Muhammed Harun, Kahire 1948.
- _ *Kitabu' l-Hayavan*, I-VII, thk. Abdusselam Muhammed Harun, Mısır 1945.
- Corci, Zeydan, *el-Arab Kable' i-İslam*, Kahire 1908.
- Cürcani, Ali b. Muhammed es-Seyyid eş-Şerif (816-1413), *Şerhu' l-Mevakif*, İstanbul 1292.
- Çağatay, Neşet, *İslam Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, Ankara 1971.
- Çağatay, Neşet-Çubukçu, Agah, *İslam Mezhepleri Tarihi*, Ankara 1965.
- Dabaşı, Hamid, *İslam'da Otorite*, Çev. S.E.Gündüz, İstanbul 1990.
- ed-Dineveri, Ebu Hanife Ahmed b. Davud (282/895), *el-Ahbaru' t-Tıval*, thk. Abdulmunim Amir, Kahire 1960.
- Düceyli, Muhammed Rıza, *Fırkatu' l-Ezarika*, Nefef 1973.

- Ebu Zehra, Muhammed, *İslam' da Siyasi ve İtikadi Mezhepler Tarihi*, Çev.E. Ruhi Fırlalı-Osman Eskicioğlu, İstanbul 1970.
- el-Eş' ari, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail (324-936), *Makalatu' l-İslamiyyin ve İhtilafi' l-Musallin*, Nşr. Helmut Ritter, Wicsbaden 1963.
- Fayda, Mustafa, *İslamiyetin Güney Arabistan' a Yayılışı*, Ankara 1982.
- Fazlurrahman, *İslam*, Çev. Mehmet Dağ-Mehmet Aydın, İstanbul 1981.
- Fırlalı, Ethem Ruhi, *Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri*, İstanbul 1983.
- "Mezheplerin Doğuşuna Tesir Eden Bazı Sebepler", AÜİF İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi, IV (1980)
- "İslam Mezhepleri Tarihinde Karşılaşılan Bazı Problemler", Uluslararası I. İslam Araştırmaları Sempozyumu, İzmir 1985.
- "İbn Sadruddin eş-Şirvani ve İtikadi Mezhepler Hakkında Türkçe Risalesi", AÜİFD, 26 (1981).
- _ "Abdullah b. Sebe Sorunu", AÜİFİED, 5 (1982), 379-391.
- _ "İbadiye' nin Doğuşu ve Görüşleri", Ankara 1983.
- _ "Hariciliğin Doğuşuna Tesir Eden Bazı Sebepler", AÜİFD., 20 (1981), 219-247.
- _ "Hariciliğin Doğuşu ve Fırkalara Ayrılışı", AÜİFD., 22 (1978), 245-275.
- _ "İbadiye 'nin Siyasi ve İtikadi Görüşleri", AÜİFD, 21 (1975), 219-247.
- Gibb, H.A.R., "Mohammedanism", New York 1958.
- Gölpınarlı, Abdülbaki, *Tarih Boyunca İslam Mezhepleri ve Şiilik*, İstanbul 1979.
- _100 Soruda Türkiye'de Mezhepler ve Tarikatler, İstanbul 1969.
- el-Ğurabi, Ali Mustafa, *Tarihu' l-Fıraki' l-İslamiyye*, Mısır 1959.

Hasan İbrahim Hasan, *Tarihu'l-İslam*, I-IV, Kahire 1964.

Hatipoğlu, Mehmet Said, "İslamda İlk Siyasi Kavmiyetçilik : Hilafetin Kureşliliği" , AÜİFD, XXIII, Ankara 1978.

Hitti Dr.Philippe, *Tarihu' 1-Arab*, I-II, Daru'l-Keşşaf Yay., 1965.

Hizmetli, Sabri, "İtikadi İslam Mezheplerinin Doğuşuna İçtimai Hadiselerin Tesirleri Üzerine Bir Deneme", AÜİFD, XXVI, Ankara 1983.

_ "Tarihi Rivayetlere Göre Hz.Osman' in Öldürülmesi", AÜİFD, XXVI, Ankara 1985.

Hommelf, F., "İslamiyetten Evvel Arabistan", İ. A, I.

el-İraki, Ebu Muhammed Osman b. Abdillan b. el-Hasan (500/1106), *Sapıklarla Dinsizlerin Çeşitli Mezhepleri*, Çev. Yaşar Kutluay, Ankara 1962.

İbn Abd Rabbihi, Ebu Ömer Ahmed b. Muhammed el-Endelusi (328/939), *el-İkdu' 1-Ferid*, I-VII, Kahire 1948.

İbnu' 1-Cevzi, Ebu' 1-Ferec Abdurrahman b. Ali (597/1200), *Telbisu İblis*, Mısır 1928.

İbn Ebi' 1-Hadid, Abdulhamid Hibetullah b. Muhammed b. el-Hüseyin (665/1257), *Şerhu Nehci' 1 Belağa*, I-IV, Beyrut 1954.

İbnu'1-Esir, İzzuddin Ebu'l-Hasan b. Ali Muhammed b. Abdilkerim el-Cezeri (630/1232), *el-Kamil fi't-Tarih*, I-XIII, Beyrut 1385-1386.

İbn Hacer, Şihabuddin, Ebu' 1-Fazl Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Muhammed b. Ali el-Kenani el-Askalani (852/1448), *el-İsabe fi-Temyizi' s-Sahabe*, I-IV, Mısır 1323-1325/1905-1907.

İbn Haldun, Ebu Zeyd Abdurrahman b. Ebi Bekr Muhammed el-Hadrami (808/1405), *Mukaddime*, Mısır 1284 (Trk. Trc. Zakir Katiri Ugan, I-III, İstanbul 1954-1957).

_ *Kitabu' 1-İber*, I-VIII, Mısır 1284.

- İbn Hallikan, Ebu' l-Abbas Şemsüddin Ahmed Muhammed b. Ebi Bekr, *Vefayati' l-Ayan ve Ebnai' z-Zaman*, thk. İhsan Abbas, Beyrut 1977.
- İbn Hazm, Ebu Muhammed Ali el-Endelusi ez-Zahiri (456/1063), *Kitabu' l-Fasl fi' l-Milel ve' l-Ehva ve' n-Nihal*, I-V, Bağdad.
- İbn Hişam, Ebu Muhammed Abdulmelik el-Meafırı el-Himyeri (218/838), *es-Siretu' n-Nebeviyye*, I-IV, Kahire 1955 (Trk. Trc. Neşet Çağatay-İzzet Hasan, c.I , Ankara 1971).
- İbnu' l-Kelbi, Hişam b. Muhammed b. es-Saib b. Bişr (204-206/819-821), *Putlar Kitabı (Kitabu' l-Asnam)*, Çev. Beyza Düşüngen, Ankara 1969.
- İbn Kesir, İmaduddin Ebu' l-Fida İsmail b. Ömer (774/1372), *el-Bidaye ve' n-Nihaye*, I-XIV, Beyrut 1966.
- İbn Kuteybe, Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dineveri (276/889), *Uyunu'l-Ahbar*, I-IV, Kahire 1963.
- İbnu' n-Nedim, Ebul-Ferec Muhammed b. İshak b. Ebi Ya' kub (385/995), *el-Fihrist*, Nşr. Gustov Glügel, Beyrut 1964.
- İbn Sa' d, Ebu Abdillan Muhammed (230/844), *et-Tabakatu' l-Kübra*, I-IX, Nşr. Eduard Sachau, Leiten 1322/1942.
- İbn Serrac, Azim b. Abdilmecid el-Azimebadi el-Bihari el-Kadiri, “Tezkiretü' l-Mezahib”, Çev.E.R. Fıglalı, İslam İlimleri Ens. Dergisi, 11 (1975), 103-116.
- İbn Teymiye, Takıyyuddin, Ebu' l-Abbas Ahmed b. Abdilhalim (728/1263), *Kitabu İman*, Kahire 1325.
- el-İsfehani, Ebu' l-Ferec Ali b. Hüseyin b. Muhammed (356/967), *Kitabu' l-Ağani*, I-XXI, Kahire 1923-1935.
- el-İsferayini, Ebu' l-Muzaffer (471/1078), *et-Tabsir fi' d-Din ve Temyizu' l-Fırakin-Naciyeti ani' l-Fıraki' l-Halikin*, Kahire 1940.

el-İstahri, Ebu İshak İbrahim b. Muhammed el-Farisi (IV/X), *el-Mesalik ve' l-Memalik*, Thk. Dr.M.Cabir Abdu' l-Alel-Hüri, Kahire 1381/1961.

İzutsu, Toshihiko, *İslam Düşüncesinde İman Kavramı*, Çev. Selahaddin Ayaz, İstanbul 1984.

Kafafi, M.Muhammed, "The Rise of Kharijism According to Ebu Sa'id Muhammed b. Sa'id al-Azdi al-Kalhati", Bulletin of the Faculty of Arts. Vol. XIV. Part, Kahire 1952.

el-Kalhati, Ebu Abdurrahman Muhammed b. Said (1205-1781), *el-Keşf ve' l-Beyan*, thk. Seyyid İsmail Kaşif, Umman 1980.

Kavukçu, Fuat, *Emeviler Döneminde Harici Hareketleri*, Basılmamış Doktora Tezi, Bursa 1990

el-Kummi Sa'd b. Abdillan Ebu Halef el-Eş' ari (310/913), *Kitabü' l-Makalat ve' l-Fırak*, Tahran 1964.

Kutlu, Sönmez, "İslam ve Mezhepler", Türk Yurdu, c. 116-117, sayı:462-463 (1997), s. 192.199.

Kutluay, Yaşar, *Tarihte ve Günümüzde İslam Mezhepleri*, Ankara 1968.

— *İslamda İtikadi Mezheplerin Doğuşu*, Ankara 1959.

— *İslam ve Yahudi Mezhepleri*, Ankara 1965.

— "İbadilere Ait Bazı Metinler", AÜİFD. 15 (1967), 141-149.

Lammens, H., " Muaviye" , İ.A., V

Laoust, Henry, *İslamda Ayrılıkçı Görüşler*, İstanbul 1999.

Levvicki, Tadeusz, " İbadiyye" , İ. A. , X

Levvinstein, Keith, *Studies in Islamic Heresiography: The Khavvarj in two Fıraq Traditions*.

- Lewis, Bernard, *Tarihte Araplar*, çev. H. Dursun Yıldız, İstanbul 1979.
- el-Makdisi, Mutahhar b. Tahir (IV/X?), *el-Bed ve' t-Tarih*, I-VI, Paris 1899-1916.
- el-Makrizi, Takıyyuddin Ahmed b. Ali b. Abdulkadir b. Muhammed (845/1442), *Kitabu' l-Hıtat*, I-IV, Mısır 1324.
- el-Malati, Ebu' l-Hüseyin Muhammed b. Ahmed (377-987), *et-Tenbih ve' r-Red ala Ehli' l-Ehva ve' l-Bida'*, tkd. Zahid Kevseri, Kahire 1991.
- Ma' ruf, Nayif Mahmud, *Divanü' l-Havaric: Cem' at ve Hakikat*, Beyrut 1983/1403.
- Maturidi, Ebu Mansur Muhummed b. Muhammed(333/944), *Kitabu' t-Tevhid*, Beyrut 1970.
- el-Maverdi, Ebu' l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habib el-Basri el-Bağdadi (450/1058), *el-Ahkamu' s-Sultaniyye*, Kahire 1327/1909.
- el-Mes' udi, Ebu' l-Hasan Ali b. el-Hüseyin b. Ali (346/957), *Murucu' z-Zeheb ve Meadinu' l-Cevher*, I-IV, Beyrut 1385/1965.
- Mevdudi.Ebu'l A'la, *Hilafet ve Saltanat*, çev. Ali Gencali, İstanbul 1972.
- el-Muberred, Ebu' l-Abbas Muhammed b.Yezid (285/898), *el-Kamil fi' l-Lugat-i ve'l-Edeb-i ve' n-Nahv-i ve' t-Tasrif*, I-III, Thk. Zeki Mübarek-Ahmed Muhammed Şakir, Mısır 1355-5/1936-7.
- Murad, Hasan Kasım "The Beginning of Islamic Theology : A Critique of Van Ess' views", *Islamic Studies*, c.26, no:2, 1987, 1-16.
- Naşi, el-Ekber, Ebu' l-Abbas Abdullah b. Şirşir el-Enbari (293/906), *Mesailü' l-İmame, Kitabü'l-Evsat fi' l Makalat*, thk. Josef Wan Ess, Beyrut 1971.
- Neccar, Amir, *el-Havaric : Akideten ve Fikren ve Felsefeten*, Kahire 1990.
- En-Nesefi, Ebu' l-Main (571-1175), *Tabıratu' l-Edille*, Süleymaniye Ktb., Fatih Bl. Nu.2907.

- En-Nesefi, Ebu Muti, Mekhul b. Fazl (318/930), *Kitabu' r-Red ale' l-Bida'*, thk. Marie Bernard, Annales Islamogiqes, 16 (1989), 39-126.
- Neşvanü' l-Himyari, Ebu Said (573/1174), *el-Hurü' l-İyn*, nşr. Kemal Mustafa, Kahire 1948.
- En-Nevbahti, el-Hasan b. Musa (300/912), *Fırakü's-Şia*, İstanbul 1931.
- Ocak, O. Yaşar, "Türk Heterodoksi Tarihinde Zındık, Harici, Rafizi, Mülhid ve Ehl-i Bid' at Terimlerine Dair Bazı Düşünceler", İÜFTED., 10 (1982), 507-520.
- Onat, Hasan, *Emeviler Devri Şii Hareketleri ve Günümüz Şiiliği*, Ankara 1993.
- Özdemir, Mehmet, *Endülüüs Tarihi*, Ankara 1997.
- O' leary, De Lacy, *İslam Düşüncesi ve Tarihteki Yeri*, Çev. Hüseyin Yurdaydın-Yaşar Kutluay, Ankara 1971.
- Rayyıs, Ziyauddin, *İslam' da Siyasi Düşünce Tarihi*, (çev.İ.Sarmış), İstanbul 1995.
- er-Razi, Fahreddin (606/1209), *İtikadatu Fıraki' l-Müslimin ve' l-Müşrikin*, Kahire 1356/1938.
- Reşid Rıza, Muhammed, *el-Menar*, Mısır 1325/1907.
- Salim b. Zekvan, *Sire (Mürcie ile ilgili kısmın tercümesi)*, çev. Sönmez Kutlu, Ankara 1997.
- Sarıçam, İbrahim, *Emevi-Haşimi Mücadelesi*, Ankara 1991 (basılmamış doktora tezi).
- Sekka, Ahmet Hicazi, *el-Havaricu' l-Haruriyyun*, Kahire 1980.
- Sezikli, Ahmet, *Nifak Hareketleri*, Ankara 1994.
- Suyuti, Celalettin Abdurrahman b. Ebi Bekr (911/1505), *Tarihu' l-Hulefa*, Kahire 1969.
- eş-Şehristani, Ebu' l-Feth Muhammed b. Abdilkerim b. Ebi Bekr Ahmed (548/1153),

- el-Milel ve' n-Nihal*, I-II, Thk. Muhammed Seyyid Geylani, Kahire 1961.
- Şibli, Mevlana Nu' man-Süleyman Nedevi, *İslam Tarihi (Asr-ı Saadet)*, Çev. Ömer Rıza (Doğrul), I-VII, İstanbul 1928.
- et-Taberi, Ebu Ca' fer Muhammed b. Cerir b. Rustem (310/922), *Tarihu' r-Rusul ve' l-Muluk*, I-III, Nşr. M.J. De Goeje, Leiden 1879-1881.
- Ta-Ha Hüseyin, *el-Fitnetu' l-Kübra*, Kahire 1966.
- Talibi, Ammar, *Arau' l-Havarrici' l-Kelamiyye*, Cezayir 1978.
- Tunç, Cihat, "Kelam ilminde Büyük Günah Meselesi", AÜİFD, XXIII, Ankara 1978.
- Vaglieri, Laura Veccia, "The Ali-Muaviye Conflict and the Kharijite Secession Reexamined in the light of ibadite Sources", XXII, Congr. Or. 1951 (Section : IV-Islamic Studies), 11 (1957).
- Vida, G.Levi Della, "Hariciler" ,İ.A, VII.
- _ "Osman b. Affan" , İ.A., IX.
- Uğur, Mücteba, *Hicri Birinci Asırda İslam Toplumu*, İstanbul 1980.
- Üçok, Bahriye, *Emeviler-Abbasiler*, Ankara 1979.
- Ülker, Gürkan, *Sosyal Değişmeler*, AÜSBİY, Ankara 1969.
- Watt, W.Montgomery, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, Çev. Ethem Ruhi Fığlalı, Ankara 1981.
- Wellhausen, Julius, *İslamiyetin İlk Devrinde Dini-Siyasi Muhalefet Partileri*, Çev. Fikret Işıltan, Ankara 1989.
- _ *Arap Devleti ve Sükutu*, Çev. Fikret Işıltan, Ankara 1963.
- el-Ya' kubi, Ahmed b. Ebi Ya' kub b. Ca' fer b. Vehb. b. Vazih el-Katib el-Ahbari (292/905), *Tarihu'l-Ya' kubi*, I-III, Necef 1358.

Yakut, Şihabuddin Ebu Abdillāh Yakut b. Abdillāh el-Hamevī er-Rumī el-Bağdādī
(626/1228), *Mü' cemu' l-Buldan*, I-VIII, Mısır 1323-4/1906.

Yaltkaya, M. Şerafeddin, "İslamda İlk Fikri Hareketler ve Dini Mezhepler",
DFİFM, İstanbul 1929-1930.

Yönem, Ahmet Horasan, *Maveraünnehir Bölgesinde Haricilik*, Yüksek lisans Tezi,
Ankara 2005.

ez-Zebidī, Zeynuddin Ahmed b. Ahmer b. Abdillatif (893/1488), *Tecrid-i Sarih*, I-XI,
Çev. Kamil Miras, İstanbul 1936-48.

ez-Zehebī, Şemsuddin Muhammed b. Ahmed b. Osman (747/1346), *Siyer-u A' lami'
n-Nubela*, I-III, Thk. Selahattin el-Muneccef, Kahire 1962.

ez-Zirikli, Hayreddin, *el-Alam*, Beyrut 1969.

_ *el-İmame ve' s-Siyase*, I-II, Thk. Taha Muhammed ez-Zeyni, Kahire 1967.

